

Migracije i razvoj iseljeničke službe u Hrvatskoj između dva svjetska rata

Humjan, Josip

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:893833>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-05**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

Modul Moderna i suvremena povijest (19.-20. stoljeće)

Ak. god. 2020./2021.

Josip Humjan

Migracije i razvoj iseljeničke službe u Hrvatskoj između dva
svjetska rata

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Ivica Šute, izvanredni profesor

Zagreb, siječanj 2021.

Izjava o akademskoj čestitosti

Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da je ovaj rad rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na istraživanjima te objavljenom i citiranoj literaturi. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio rada nije korišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

(potpis)

Zahvaljujem svima koji su mi pomogli u pisanju ovog rada, a posebno se zahvaljujem svojoj majci koja mi je bila glavna podrška tijekom cjelokupnog fakultetskog obrazovanja

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Globalne migracije od 19. stoljeća do 1941. godine	3
3. Nativizam u SAD-u	6
4. Emigracija s područja Jugoslavije od 19. stoljeća do 1941. godine	8
5. Migracije i nacionalizam	11
6. Praksa rada državnih institucija	14
6.1. Kvotni sistem	16
6.2 Povratak u Kraljevinu SHS / Jugoslaviju	17
6.3 Korupcija	17
6.4 Mjenjačnice.....	19
6.5 Prva srpska zemljoradnička banka.....	19
6.6 Konzuli.....	20
6.7 Odnos migranata i državnih službenika	23
6.8. Privatne organizacije.....	25
7. Organizacija iseljenika u Zagrebu (1925.-1941.)	27
7.1 Razlozi osnivanja	29
7.2 Financijski problemi	30
7.3. Veze sa Slavenskom bankom.....	31
7.4. Odnos s HSS-om.....	33
8. Narodna zaštita	36
9. Hrvatski radiša	38
10. Ostale privatne organizacije.....	41
11. Savez Organizacija Iseljenika (1928-1940).....	42
11.1. Osnivanje Saveza	42

11.2. Milan Marjanović – novi predsjednik SORIS-a	43
11.3. Reorganizacija Saveza	47
11.4. Proširenje Saveza	48
11.5. Veze s bankama i parobrodarskim društvima	49
12. Odgađanje asimilacije.....	52
12.1. Zadržavanje nadzora nad repatrijantima.....	53
12.2. Turističko-domaćinska škola u Vignju	54
12.3. Zadržavanje nadzora na starcima.....	54
12.4. Iseljenički turizam.....	55
12.5. Kolonizacija	56
13. Djelovanje SORIS-a u Jugoslaviji	57
14. Raspad Saveza (1940-1941)	58
15. Zaključak	60
16. Bibliografija	61

1. Uvod

Jedan od ključnih fenomena cijele jugoistočne Europe od 19. stoljeća do danas su migracije, tj. masovno emigriranje, a od unazad nekoliko desetljeća i demografsko odumiranje tog dijela Europe. Istraživanje ovakve teme je nezahvalno. Države koje imaju velik broj emigranata vrlo često imaju ozbiljne ekonomske, a ponekad i političke probleme, te u takvom kontekstu rijetko dolazi do inicijativa koje uspijevaju uspješno provesti sustavna istraživanja te teme.¹ Iako je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, tj. od 1929. godine Kraljevina Jugoslavija ulagala relativno velike napore u provođenje svoje migrantske politike, tijekom njena postojanja nisu provedena istraživanja koja bi obuhvatila cjelokupnu migrantsku problematiku. Prvo, često nepravedno zaboravljeno sustavno istraživanje jugoslavenskih migracija bilo je ono Geralda Gilberta Govorchina koje je objavljeno kao monografija pod naslovom *Americans from Yugoslavia: A Survey of Yugoslav Immigrants In the United States* 1961. godine. U narednim desetljećima pojavilo se nekoliko autora koji su se bavili temom migracija, međutim, njihova istraživanja, iako vrijedna, opterećena su metodološkim nacionalizmom. To je u kontekstu migracija s područja jugoistočne Europe veliki problem jer ondje migracije nadilazile nacionalne podjele. U proteklih nekoliko desetljeća pojavilo se nekoliko autora koji su napravili odmak od takvog pristupa te tako dali iznimno velik doprinos istraživanju migracija. Njihova djela u velikoj su mjeri korištena u ovom radu. Radi se o Aleksandru R. Miletiću i njegovoj monografiji iz 2009. godine *Journey under Surveillance: The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context, 1918-1928*. Zatim Vesni Đikanović i njenoj monografiji iz 2012. godine pod naslovom *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države: jugoslovensko iskustvo 1918-1941*. Na Sveučilištu u Zadru je 2018. godine doktorirala Darija Hofgräff s temom *Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu 1920.-1939*, što predstavlja još jedan vrijedan doprinos istraživanju te teme. Osim monografija, članak Ulfa Brunnbauera "Emigration Policies and Nation-building in Interwar Yugoslavia" objavljen u *European History Quarterly* 2012. godine i članci Rajke Bućin "Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine: Ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu" objavljen 2017. godine u časopisu *Arhivski vjesnik* te "Iseljenički muzej u Zagrebu (1933. – 1940.)" objavljenog 2018. godine u *Časopisu za suvremenu povijest* također predstavljaju vrijedan doprinos. Sva navedena djela korištena su za izradu ovog rada. Osim njih, ekstenzivno je korišten fond Saveza organizacija

¹ Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe: emigrants, America, and the state since the late nineteenth century*, (London: Lexington books, 2016), 5-6.

iseljenika (1928-1940) iz Hrvatskog državnog arhiva te službeno glasilo Organizacije iseljenika u Zagrebu *Iseljenik* i službeno glasilo Saveza organizacija iseljenika *Novi iseljenik*.

Primarni cilj rada je rasvijetliti kontekst nastanka privatne iseljeničke službe te njen razvoj u međuratnoj Jugoslaviji.² Za razumijevanje jugoslavenske migrantske politike prvo je potrebno razumijeti jugoslavenske migracije u globalnom kontekstu do 1941. godine, što se obrađuje na početku rada. Nakon toga rad razotkriva ideološku pozadinu koja je definirala odnos jugoslavenskih vlasti prema (slavenskim) migrantima. Iznimno veliki problem između proklamiranog odnosa vlasti prema migrantima i stvarnog stanja otvarao je prostor za osnivanje i djelovanje privatnih organizacija koje su se bavile migrantskom problematikom. Neke od njih su Hrvatski radiša, Narodna zaštita itd., ali središnja takva organizacija bila je Organizacija iseljenika u Zagrebu osnovana 1925. godine. Rad razotkriva veze Organizacije s HSS-om i kontroverznu suradnju s privatnim financijskim institucijama. Drugi dio rada odnosi se na period nakon uvođenje diktature 1929. godine te reorganizaciju državne i privatne iseljeničke službe. Osniva se Savez organizacija iseljenika kao krovna organizacija organizacija iseljenika te se na njegovo čelo postavlja Milan Marjanović, osoba od povjerenja beogradskih vlasti. U radu se objašnjava rad Saveza 1930-ih u kontekstu službene državne politike. Na samom kraju obrađuje se nastanak Banovine Hrvatske te raspad Saveza.

² Termin „privatna iseljenička služba“ u međuratnoj Jugoslaviji označavao je sve (formalno) privatne organizacije koje su se bavile migrantskom problematikom. S druge strane, „državna iseljenička služba“ označavao je sve državne institucije koje su bavile istim pitanjem. Ista terminologija koristi se i u ovome radu.

2. Globalne migracije od 19. stoljeća do 1941. godine

Migracije su sveprisutna pojava u ljudskom društvu. Neovisno o povijesnoj epohi, geografiji i stupnju razvoja neke zajednice, kretanje pojedinaca i skupina uvijek je prisutno. Od prapovijesti do suvremenog doba brojne migratorne procese možemo nazvati važnima, međutim, uvjerljivo najveće i s najdalekosežnijim posljedicama su migracije od 19. stoljeća do danas. Iako se radi o relativno širokom vremenskom rasponu, izdvajanje dva stoljeća ljudskih migracija smisljeno je jer se unutar tog vremenskog okvira odvijaju migratorna kretanja koja se po svojim karakteristikama izdvajaju od svih ranijih. Razvoj transportnih sredstava, obujam, utjecaj na emigrantska i imigrantska društva samo su neka od njih. Za potrebe ovoga rada, suvremene migracije potrebno je periodizirati. Thomas Hammar izdvaja četiri faze. Prva se odnosi na period od 1860-ih do izbijanja Prvog svjetskog rata kada su kontrole i restrikcije nad migracijama bile minimalne, a kretanje ljudi slobodno. Druga faza traje do izbijanja Drugog svjetskog rata, a obilježena je uvođenjem restrikcija i ograničavanjem migratornih kretanja. Treća faza traje do 1970-ih i obilježena je slobodnim kretanjem ljudi, te četvrta faza u kojoj su ponovo uvedene stroge restrikcije migracija. Sumiramo li, podjela je sljedeća:

- otvorena vrata (od 1860-ih do 1914.)
- zatvorena vrata (od 1914. do 1945.)
- otvorena vrata (od 1945. do 1970-ih)
- zatvorena vrata (od 1970-ih do 1980.)³

Prvi masovni val useljavanja u SAD započinje nakon 1815. godine. Tijekom 1820-ih, po službenim evidencijama američkih vlasti, uselilo je 151,000 useljenika, 1830-ih njih 599,000, 1840-ih čak 2,314,000. Radi se o velikim brojevima u odnosu na stanovništvo SAD-a.⁴ Useljenici su uglavnom dolazili s europskog kontinenta. Razlozi njihova migriranja su višestruki i kompleksni, oni su različiti u različitim zemljama i regijama, ali ipak možemo izdvojiti nekoliko najvažnijih.⁵ Ključni preduvjet masovnih migracija bila je sloboda kretanja koja je u sve više europskih zakonodavstava 19. stoljeća postala pravo cjelokupnog stanovništva. Jedan od najvažnijih faktora same pojave masovnih migracija su razni

³ Kasnije se razmatralo uvođenje pete faze međunarodnih migracija: Göran Rystad, "Immigration History and the Future of International Migration," *The International Migration Review* 4 (1992): 1170-1172. i Thomas Hammar, *Democracy and the Nation State: Aliens, Denizens i Citizens in a World of International Migration* (Aldershot: Avebury, 1990), 42-45.

⁴ Maldwyn Allen Jones, *American immigration*, 2. izdanje (Chicago; London: The University of Chicago Press, cop., 1992), 79.

⁵ Jones, *American immigration*, 80.

medicinski, poljoprivredni i drugi napretci, koju su rezultirali pojavom demografske tranzicije u europskim zemaljama što je za posljedicu imao porast broja stanovnika. Demografska tranzicija podrazumijeva period u kojem mortalitet opada, dok se visoka stopa nataliteta zadržava. Procjenjuje se da je europsko stanovništvo u 19. stoljeću naraslo sa 190 na 420 milijuna stanovnika.⁶ Posljedično, puno se češće događalo da je najstariji muški član obitelji bio u situaciji da mu više od jednog muškog djeteta doživi zrelost, što je značilo da će se zemlja morati dijeliti na više dijelova nego li je to prije bilo uobičajeno. Učestalost takvih situacija dovela je do toga da je posjed u prosjeku bivao sve manjim. Neka su muška djeca bivala izostavljenom iz podjele zemlje te su bila prisiljena tražiti druge izvore prihoda.⁷ Sljedeći važan razlog pojave masovnih migracija je industrijalizacija. Počinju se proizvoditi proizvodi konkurentniji na tržištu od istih (vrsta) proizvoda do tada prisutnih. Problem je bio što su dotadašnji proizvođači uglavnom bila seoska domaćinstva kojima je ta proizvodnja predstavljala važan doprinos obiteljskoj egzistenciji. Pojavom proizvoda koji su cjenovno i kvalitativno bili konkurentniji od njihovih, velik broj seoskog stanovništva biva prisiljen tražiti nove izvore prihoda. Neki su odlazili upravo u industriju koja ih je lišila posla, međutim, obzirom da je broj takvih radnih mjesta bio ograničen, neki su bili prisiljeni otići preko oceana.⁸ Uz razvoj industrije usko je vezana činjenica da su u 19. stoljeću izumljeni novi, brži i jeftiniji načini transporta i komunikacije. Radi se o željeznici, parobrodima, novinama i (privatnim) pismima, koji su omogućili širenje informacija o Amerikama i dolazak u njih.⁹ Parobrodi se počinju masovnije koristiti od 1850-ih, a dominantna vrsta prijevoza postaju 1870-ih. Duljina putovanja smanjila se s jednog do tri mjeseca na svega desetak dana.¹⁰ Transport ipak nije bio ugodan. Brodovi nisu bili primjereni za prijevoz putnika. Smrtnost na njima, često zbog bolesti, bila je otprilike 0,5 do 1%. Slučajevi prijenosa zaraze pojavljivali su se i na samom brodu, ipak, većina zaraženih je prije samog ukrcaja bila bolesna. Loši higijenski uvjeti utjecali su na razvoj i širenje bolesti, ali tadašnja medicina nije povezala nehigijenske uvjete s širenjem epidemija, tako da se po tom pitanju nije ništa poduzimalo.¹¹ Krajem 19. stoljeća uvode se preventivni zdravstveni pregledi te tada smrtnost od bolesti naglo opada. Od tada, najveća opasnost bila je ona od brodoloma, koji su bili

⁶ John Morris Roberts, *Povijest Europe* (Zagreb: AGM, 2002), 369-371.

⁷ Oscar Handlin, *The uprooted* (Boston: Little, Brown and Company, 1979), 24-25

⁸ Jones, *American immigration*, 81.

⁹ Alan Kraut, *The huddled masses: the immigrant in American society: 1880.-1921.* (Wheeling: Harlan Davidson, 1982), 8.

¹⁰ Jones, *American immigration*, 158.

¹¹ Jones, *American immigration*, 90.

relativno rijetka pojava.¹² Maldwyn Allen Jones ističe i važnost pojave “Amerike” kao pojma u javnom prostoru. Uz to, u 19. stoljeću raste broj obrazovanih i pismenih ljudi, koji mogu čitati sve brojnije novine, ali i knjige, od kojih su neke posvećene isključivo SAD-u poput *Letters from Illinois* (1818), *Berich ueber eine Reise nach den westlichen Staaten Nord Amerikas* (1829) ili *True Account of America* (1838).¹³ Puno važniji od novina i knjiga ipak su privatna pisma iseljenika svojoj obitelji u “starom kraju”. Putem njih su se stvarale i održavale tzv. migrantske mreže. Radi se o mrežama putem kojih su se dobivale najvažnije informacije o preookeanskom emigrantskom iskustvu. Mreže su se kasnije mogle iskoristiti za lakši dolazak novih emigranata. U tom slučaju emigrant u zemlji useljenja mogao je novim emigrantima osigurati zaposlenje, smještaj, a vrlo često im je platio i putnu kartu.¹⁴

¹² Roger Daniels, *Coming to America: a history of immigrations and ethnicity in American life* (New York:Harper Collins Publishers, 1991), 135.

¹³ Jones, *American immigration*, 84.

¹⁴ Gerald Gilbert Govorchin, *Americans from Yugoslavia* (Gainsville: University of Florida Press, 1961), 17-20.

3. Nativizam u SAD-u

Tijekom 19. stoljeća većina Amerikanaca bila je svjesna da su zemlji potrebni imigranti, ipak, nativisti, protivnici dolaska velikog broja imigranata u SAD, uvijek su bili prisutni i predstavljali faktor s kojim se mora računati. Možemo razlikovati tri glavne faze američkog nativizma. Jedna je antikatolička koja je bila usmjerena prema irskim i njemačkim katolicima. Ta je faza bila najizraženija od 1830-ih do 1850-ih godina. Druga je faza bila antiazijaska te je bila usmjerena prije svega protiv Kineza, a kasnije i protiv Japanca. Traje do 1882. godine kada je gotovo u potpunosti zabranjen ulazak Azijatima u SAD. Treća faza započela je 1880-ih i bila je usmjerena protiv svih imigranta.¹⁵ U tom je periodu većina imigranata dolazila s europskog kontinenta što je za nativiste predstavljao problem. Naime, za razliku od Azijata prema kojima su postojali rašireni animoziteti u američkom društvu, direktna zabrana doseljavanja bijelim Europljanima ne bi naišla na odobravanje američke javnosti. Bila je potrebna inovativnost u uvođenju restrikcija Europljanima. Broj europskih imigranata nastojao se smanjiti uvođenjem kriterija pismenosti. Obzirom da je velik broj Europljana bio nepismen, na taj bi se način značajno smanjio njihov priljev u SAD. Zakoni o obveznoj pismenosti imigranata predlagani su 1895., 1897., 1913., i 1915. godine, ali su američki predsjednici uvijek stavljali veto na takve odluke. Zakon je konačno uveden u jeku Prvog svjetskog rata 1917. godine.¹⁶ Po završetku ratnih sukoba i ponovnom otvaranju granica uvidjelo se da je kriterij pismenosti "zastario". Naime, 1890-ih većina imigranta bila je nepismena, ali nakon dva desetljeća pismenost je porasla među europskom populacijom te broj imigranta nije značajno smanjen. Počelo se s donošenjem novih restrikcija. Već 1921. godine doneseno je novo ograničenje ovoga puta temeljeno na kvotnom sistemu. Broj imigranata računao se temeljem popisa stanovništva iz 1910. godine. Ukupni godišnji broj imigranta iz neke zemlje bio je jednak 3% ukupne imigrantske populacije iz te zemlje u SAD-u na popisu 1910. godine. To je značajno smanjilo broj imigranta. Nakon samo tri godine, 1924., donosi se još restriktivniji kvotni sistem, tzv. Johnson-Reed Act. Ovoga puta broj imigranta temeljio se na popisu iz 1890. godine te je iznosio samo 2% ukupnog broja imigranata.¹⁷ Taj je zakon predstavljao trijumf nativizma i definitivni prelazak iz Hammarove

¹⁵ Roger Daniels, *Coming to America: a history of immigrations and ethnicity in American life*. (New York: Harper Collins Publishers, 1991), 265.

¹⁶ Daniels, *Coming to America*, 276-277.

¹⁷ Mae N. Ngai, *Impossible Subjects: Illegal Aliens and the Making of Modern America* (Princeton: Princeton University Press, 2005), 19-22.

faze otvorenih u zatvorena vrata. Migracije su se dodatno smanjile dolaskom svjetske ekonomske krize 1930-ih.¹⁸

¹⁸ Daniels, *Coming to America*, 288.

4. Emigracija s područja Jugoslavije od 19. stoljeća do 1941. godine

Doseljenici s jugoslavenskog prostora u Novom svijetu prisutni su odmah nakon otkrića tog kontinenta. Radilo se o mornarima i misionarima koji su najčešće dolazili pojedinačno.¹⁹ Do početka masovnih migracija trebalo je pričekati sve do 19. stoljeća. Primarni razlozi prekooceanskih migracija s (budućeg) jugoslavenskog prostora bili su ekonomske prirode. Većina stanovništva egzistencijalno je ovisila o poljoprivredi, koja je bila nerazvijena.²⁰ Nove tehnike i alati rijetko su se uveli.²¹ Pojavom demografske tranzicije sve je učestalija agrarna prenapučenost, što dodatno pogoršava situaciju.²² Iznimno veliki problem predstavljala je ovisnost cijelih regija o jednoj kulturi. Najpoznatiji primjer je Dalmacija i njezina ovisnost o vinogradarstvu. Uvođenjem vinske klauzule 1891. godine te pojavom filoksera ta je gospodarska grana pretrpjela velike gubitke, što je potaklo (novi) masovni val iseljavanja. Proizvodnja vina s prosječnih 981.000 hektolitara pala je na samo 217.000 hektolitara u kratkom period.²³ Važna je i uloga demografije. Između demografske tranzicije i početka masovnog iseljavanja postoji razlika od 15 do 20 godina. Navedeni vremenski period prisutan je na jugoistoku Europe.²⁴ Vjerojatno najkontroverzniji motiv za emigriranje dolazio je od agenata parobrodarskih društava. Parobrodarske agencije ostvarivale su velike profite na prijevozu migranata te im je bilo u interesu prevesti što više putnika. Agenti takvih društava često su lažnim obećanjima o situaciji u zemlji (potencijalno) useljenja poticali ljude na emigraciju. To je moglo biti iznimno pogubno jer je situacija o određenoj zemlji mogla biti toliko nepovoljna da većini emigranata njihov odlazak postane iznimno negativno iskustvo.²⁵ Iako su ekonomski razlozi primarni motiv migriranja, postoje i drugi, poput izbjegavanja vojne obveze, avanturizma i slično.²⁶

Situacija nastankom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca odnosno Kraljevine Jugoslavije nije se znatnije promijenila. Poljoprivreda je i dalje bila nerazvijena, a industrijski razvoj, iako ga je bilo, bio je spor te je Jugoslavija sve više zaostajala za ostalim zemljama srednje Europe.²⁷ Obzirom da je kupovna moć u Jugoslaviji bila čak pet puta manja nego u

¹⁹ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 43.

²⁰ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 61.

²¹ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 65.

²² Govorchin, *Americans from Yugoslavia*, 4.

²³ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 67.

²⁴ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 58.

²⁵ Govorchin, *Americans from Yugoslavia*, 20-21.

²⁶ Govorchin, *Americans from Yugoslavia*, 22-24.

²⁷ Aleksandar Miletić, *Journey under surveillance: the overseas emigration policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in context, 1918-1928*, (Beograd: Institute for the recent history of Serbia = Institut za noviju povijest Srbije (INIS), 2009), 83.

SAD-u, ta je zemlja i tijekom međuratnog razdoblja bila cilj mnogih emigranata,²⁸ međutim, taj je cilj bio dalji nego ikad. Već spomenuti kvotni sistem smanjio je godišnji broj imigranata iz Kraljevine SHS prvo na 6,426, a ubrzo nakon na svega 671²⁹. Kvota nije bila niti približno velika da bi obuhvatila sve zainteresirane, kojih je bilo nekoliko puta više.³⁰ Migracije iz Kraljevine SHS nisu prestale zbog uvođenja kvotnog sistema. Godišnji broj emigranata iz Kraljevine 1920-ih varirao je od devet do gotovo 40,000. Zemlje poput Kanade, Australije, Argentine i Brazila postaju alternative SAD-u. Dolaskom svjetske ekonomske krize 1930-ih godišnji broj emigranta smanjuje se te varira uglavnom između 10,000 i 20,000.³¹ Konstantno smanjenje broj emigranata ne znači da iseljenički problem nije bio važan i da se po tom pitanju ništa nije činilo. Kao što navodi Vesna Đikanović “Ubrzo se međutim pokazalo da manji broj [migranta] ne znači i manji problem”.³²

Emigracija s jugoslavenskog prostora ima sve glavne karakteristike emigracija na razini cijelog kontinenta, međutim, postoje i regionalne specifičnosti. To se odnosi na specifičnosti u odnosu na ostatak europskih zemalja, ali i među različitim krajevima koji će činiti Kraljevinu Jugoslaviju. Iseljenički val krenuo je iz priobalnih krajeva jadranske obale 1860-ih³³ da bi se do kraja 19. stoljeća proširio na prostor cijele današnje Slovenije, Hrvatske, Crne Gore i Vojvodine.³⁴ Ostatak buduće Kraljevine Jugoslavije nije zabilježio masovna prekoceanska iseljavanja prije 1914. godine. Više je razloga tomu. Radi se o raznim socijalnim i ekonomskim faktorima, poput slabih komunikacija, zakašnjelog razvoja industrije, tradicionalne vezanosti uz obitelj i slično.³⁵ Važan element su bile i različite iseljeničke politike. Austro-Ugarska, monarhija opterećena nacionalnim pitanjima, stavljala je malo zakonskih zapreka iseljavanju. Cilj je bio omogućiti nezadovoljnom stanovništvu odlazak iz zemlje, te tako smanjiti političke pritiske.³⁶ S druge strane, novoformirana Kraljevine Srbija imala je potpuno drugačiji pristup iseljeničkom pitanju. Ekspanzionistički mentalitet srpske države nije mogao dozvoliti slobodno iseljavanje vlastitog stanovništva. To je značilo gubljenje vojnih i poreznih obveznika, koji su ključni za razvoj, obranu i

²⁸ Miletić, *Journey under surveillance*, 81.

²⁹ Vesna Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države: jugoslovensko iskustvo 1918-1941* (Beograd: INS, 2012), 154.

³⁰ *Iseljenik*, “Naše iseljeničko pitanje”, od 01. ožujak 1925.

³¹ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 131.

³² Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 154; citat se odnosi na smanjenje migranata u kontekstu uvođenje kvotnog sustava, ali vrijedi za cijelo međuratno razdoblje.

³³ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 53.

³⁴ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 44.

³⁵ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 48.

³⁶ Miletić, *Journey under surveillance*, 86-87.

teritorijalno širenje Srbije.³⁷ Posljedično, do izbijanja Prvog svjetskog rata, u kontekstu migracija, prostor buduće Kraljevine Jugoslavije bio je podijeljen na dva vrlo različita dijela. Zapadni i istočni. Iz prvoga je emigriralo nekoliko stotina tisuća ljudi, a iz drugoga svega nekoliko desetaka tisuća.³⁸ Iako se jaz između zapada i istoka zemlje smanjivao nakon 1918. godine, podjela je i dalje bila vidljiva te nije nestala sve do 1960-ih.³⁹ Jugoslavenske su vlasti 1925. godine procjenjivale da je ukupni broj emigranata iz te zemlje oko 700.000 do 750.000.⁴⁰

Za razumijevanje samog provođenja jugoslavenske iseljeničke politike iznimno je važno naglasiti da su rasprave oko iseljeničkog problema bile najintenzivnije u dva perioda. Prvi je bio u godinama nakon stvaranja Kraljevine SHS. Pitanje odnosa prema migracijama tada se nametalo samo od sebe jer se radilo o velikom i aktualnom problemu o kojem nova država tek trebala zauzeti stav. Drugi period ujedno je i uvjerljivo najintenzivniji period rasprava i (re)definiranja pristupa državne politike prema migracijama. Radi se o periodu nakon uvođenja šestosiječanjske diktature, tj. kraj 1920-ih i početak 1930-ih godina. Uvođenjem diktature pokušala se reformirati državna služba, što je obuhvaćalo i državnu iseljeničku službu. Osim toga, uvođenje diktature koincidira s dolaskom svjetske ekonomske krize koja je značajno izmijenila globalne i jugoslavenske migracije. Broj emigranata značajno opada te oni manje odlaze u prekoceanske zemlje a sve više u one europske. Osim toga, povećao se broj povratnika.⁴¹

³⁷ Miletić, *Journey under surveillance*, 56 i 88.

³⁸ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 44-50.

³⁹ HDA, f. 1071. kut. 599. i kut. 600., *passim*.

⁴⁰ Miletić, *Journey under surveillance*, 99.

⁴¹ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 211 i Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 99-101.

5. Migracije i nacionalizam

Početak 1929. godine, Ivan Mladineo, poznati međuratni iseljenički djelatnik,⁴² počeo je javno zagovarati da se povede akcija među jugoslavenskim iseljenicima u SAD-u da ih se potakne da se na predstojećem američkom popisu stanovništva izjasne da su podrijetlom iz Jugoslavije. “Na rezultatima cenzusa (popisa) temelji se doseljenička kvota, pa bi mnogi danas promijenio “Austrian” što ga je [rekao] popisivaču, u “Croatian” ili “Slovenian”, a mnogi bivši “Hungarian” bio bi “Serbian”; to i jest uzrok, da je austrijska kvota veća od naše, prem ima mnogo manje Austrijanaca u ovoj zemlji [SAD-u], nego ima nas”. Prema Mladineovim procjenama, jugoslavenskih iseljenika u SAD-u je 1920. godine bilo oko 400,000, dok ih je prema popisu bilo gotovo duplo manje, svega 230,000.⁴³ Dio iseljenika uistinu se izjašnjavao kao Austrijanci, Mađari ili Talijani, iako to nisu bili. Tema je to o kojoj se u jugoslavenskom tisku otvoreno raspravljalo.⁴⁴ Iako Mladineo eksplicitno spominje problem premale jugoslavenske kvote kao posljedicu neispravnog izjašnjavanja, to ipak nije ključni problem vezan uz nacionalno izjašnjavanje. Za razumijevanje fiksacije jugoslavenske iseljeničke politike i aktivista na nastojanjima da broj Jugoslavena izvan Jugoslavije bude što veći, potrebno je razumjeti kontekst.

Prostori na kojima se nacionalno integracijski procesi i izgradnja država odvijaju kao paralelni procesi, pokazuju veliku brigu o vlastitim emigrantima. To su prije svega prostori Njemačke, Italije i srednjoistočne Europe. Migracije u kontekstu nacionalizama važne su iz dva razloga. Prvo, nacionalisti preferiraju nemigratorne pripadnike nacije jer je takve lakše prebrojati, unovačiti te oporezovati. Drugo, nacije trebaju biti homogene kompaktne zajednice iz kojih su izlazak (i ulazak) potencijalno opasni. Nacionalisti u slučaju da imaju velik broj pripadnika emigranata vlastite nacije, tu naciju promatraju u transteritorijalnom smislu te na te emigrante počinju (ili ostaju) gledati kao na pripadnike vlastite nacije neovisno o njihovom geografsku položaju. U tom slučaju veliki je fokus na kulturi i jeziku kao faktorima koji određuju pripadnost naciji.⁴⁵ Povijest jugoistočne Europe bila je takva da su nacije bile podčinjenje raznim carstvima te je kultura bila iznimno važan element nacionalno integracijskih procesa, a ne toliko granice jer nacionalne države ili nisu postojale ili je velik broj pripadnika nacije živio izvan granica “svoje” države. U takvom je kontekstu

⁴² <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=41340>(Zadnja posjeta: 10.05.2020.)

⁴³ Ivan Mladineo, “Pred popisom stanovništva u Sjedinjenim Državama”, *Novi iseljenik* od 01. travnja 1929., 9.

⁴⁴ *Iseljenik*, “Američki konzul o našoj državi” od 02. rujna 1926., 1.

⁴⁵ Ulf Brunnbauer, „Emigration Policies and Nation-building in Interwar Yugoslavia”, *European History Quarterly* 42 (2012): 604.

transteritorijalno poimanje nacije bilo još prihvatljivije. To je vrijedilo za sunarodnjake kilometar od granice, ali i za one preko Atlantika.⁴⁶ Temeljem raznih okolnosti, poput onih sa spomenutim popisom stanovništva u SAD-u, nacionalistima se otvarao prostor za manipulaciju brojem pripadnika vlastite nacije u emigraciji. Na taj način mogli su prikazati naciju znatno većom nego što to ona jest. Tako je senator Ante Pavelić 1936. godine izjavio da je broj Jugoslavena u inozemstvu čak 1,200,000, što je uvjerljivo najveća brojka koja se spominjala u tom kontekstu. Iako je stvarnu brojku nemoguće utvrditi, ona je sigurno bila značajnije manja od Pavelićeve procjene.⁴⁷ Jugoslavenska iseljenička politika imala je dodatnu razinu kompleksnosti. Ne samo da se od nje očekivalo povezivanje emigranata s područja Kraljevine s novouspostavljenom državom nakon 1918. godine, već i osiguravanje provođenja nacionalno integracijskih procesa u emigraciji, što je bio iznimno težak zadatak obzirom da se isto nije uspjelo uspješno provesti u samoj Jugoslaviji. Dakle, jugoslavenska migrantska politika bila je dio šire politike stvaranja jugoslavenske nacije. To se, između ostalog, očitivalo u različitim emigrantskim politikama prema Slavenima i prema neslavenima. Nova je vlast neslavene percipirala kao relik austro-ugarske i osmanske vladavine te su smatrani nepoželjnima u novoj južnoslavenskoj državi.⁴⁸ Radi toga je poticano iseljavanje Nijemaca, Mađara i neslaveniziranih muslimana. Te su skupine činile gotovo polovicu svih emigranata iz Kraljevine 1920-ih.⁴⁹ S druge strane, iseljavanje Slavena, iako se nije zabranjivalo, nastojalo se smanjiti. Fedor Aranicki, voditelj državne iseljeničke službe, izjavio je da iseljavanje (Slavena) “slabi snagu rase i države”.⁵⁰

Obzirom da su državne vlasti imale velik broj emigranta koje su smatrale Jugoslavenima kao i da su, unatoč ograničenjima, oni nastavili emigrirati i u međuratnom razdoblju, pristup prema Jugoslavenima izvan domovine imao je za cilj odgađanje njihove integracije i povezivanje s Jugoslavijom. Cjelokupnu emigraciju nazivalo se “desetom banovinom”, čime se htjela naglasiti njihova povezanost s Jugoslavijom.⁵¹ Koliko su takvi naponi bili ozbiljni i inovativni pokazuje i primjer iz 1933. godine, kada je kralj Aleksandar, uvjerljivo najvažnija politička figura u zemlji, simbol i promotor jugoslavenstva, bio krsni

⁴⁶ Brunnbauer, „Emigration Policies“, 605.

⁴⁷ *Novi iseljenik*, “Konzcentracija naše Iseljeničke Službe” od 01. travnja 1936., 5.

⁴⁸ Brunnbauer, „Emigration Policies“, 603.

⁴⁹ Edvin Pezo, „Re-Conquering Space. Yugoslav Migration Policies and the Emigration of Non-Slavic Muslims to Turkey (1918-1941)“ u *Transnational societies, transterritorial politics : migrations in the (Post-)Yugoslav region 19th - 21st century*, ur. Ulf Brunnbauer (Muenchen : R. Oldenbourg, 2009), 76. i Aleksandar Miletić „(Extra-)Institutional Practices, Restriction and Corruption. Emigration Policy in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918-1928)“ u *Transnational societies, transterritorial politics : migrations in the (Post)Yugoslav region 19th - 21st century*, ur. Ulf Brunnbauer (Muenchen : R. Oldenbourg, 2009), 108.

⁵⁰ *Novi iseljenik*, “Naša iseljenička služba” od 01. lipnja 1930.

⁵¹ Brunnbauer, „Emigration Policies“, 610.

kum djetetu iseljenika Stjepana Skoknića. Na taj se način simbolični isticala veza kralja (tj. Jugoslavije) s emigracijom.⁵² To su bili ključni ciljevi jugoslavenske iseljeničke politike: iseljavanje neslavena; otežavanje iseljavanja Slavena; odgađanje integracije već odseljenih Slavena tj. njihovo povezivanje s Jugoslavijom.

Provođenje zacrtanih ciljeva trebalo je biti osigurano pravnim okvirom i institucionalnom podrškom. Sve što je država smatrala makar potencijalno opasnim za provođenje svojih politika bilo je zabranjeno ili barem regulirano. Prema zakonu o iseljavanju iz 1921. godine u Jugoslaviji je cijeli proces emigracije od priprema za emigraciju do dolaska u zemlju emigracije bio pod nadzorom države. Agitacija za iseljavanje je bila zabranjena, a parobrodarska agencije su morale zadovoljiti određene uvjete, što je uključivalo i plaćanje određene naknade državi, ukoliko su htjele poslovati u zemlji. Postojali razni državni službenici koji su trebali brinuti za emigrante te da sve prođe sukladno zakonu.⁵³

Osim nacionalnih razloga, emigranti su bili važni Jugoslaviji i zbog zbog ekonomskog doprinosa. Naime, iseljenici su slali milijarde dinara doznaka obiteljima u Jugoslaviju. Godine 1924/1925 doznake su bile gotovo jednake ukupnim državnim prihodima. Prema Arturu Benku Gradu, jednom od najistaknutijih stručnjaka iseljeničke problematike, jugoslavenske su vlasti imale dvojbu. Nastojati osigurati povratak emigranta, što će značiti i unošenje njihovih cjelokupnih prihoda odjednom ili iskorištavati njihov dugotrajan boravak u inozemstvu i kontinuirano dobivati manje količine doznaka.⁵⁴

Projekt izgradnje jugoslavenske nacije uopće, ali i povezivanje jugoslavenske nacije u domovini i emigraciji nije uspio. Stvaranje Jugoslavena van Jugoslavije bilo je iznimno komplicirano jer se Jugoslaveni nije uspjelo stvoriti ni u samoj Jugoslaviji. Emigranti koji su prije 1914. godine otišli nikada nisu sustavno bili izloženi jugoslavenskog nacionalnom projektu.⁵⁵ Prema Ulfu Brunnbaueru, iseljenička politika je imala utjecaja na emigraciju, ali ne u mjeri kojoj su se nadale državne vlasti.⁵⁶ Emigranti se jesu vezali s Jugoslavijom, ali ne iz nacionalnih, nego obiteljskih razloga.⁵⁷

⁵² *Novi iseljenik*, "Kumovanje nj. vel. kralja iseljeničkom djetetu", od 1. lipnja 1933., 8.

⁵³ Brunnbauer, „Emigration Policies“, 609.

⁵⁴ Miletić, *Journey under surveillance*, 158.

⁵⁵ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 228.

⁵⁶ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 242.

⁵⁷ Brunnbauer, „Emigration Policies“, 619.

6. Praksa rada državnih institucija

Među jugoslavenskim iseljeničkim djelatnicima uvriježio se kolokvijalni naziv “državna iseljenička služba” za sve državne institucije koje su se bavile iseljeničkom problematikom. Više je institucija imalo u djelokrugu svog rada pitanje migracija, ali dvije su ključne. Radi se o Generalnom iseljeničkom komesarijatu (1922.-1923.) odnosno Iseljeničkom komesarijatu (1923.-1939.) u Zagrebu i Ministarstvu socijalne politike (1918.-1929.) odnosno Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja (1929.-1941.) u Beogradu.⁵⁸ Činjenica da je inače centralizirana država poput Jugoslavije imala decentraliziran ustroj institucija koje se bave migracijama rezultat je iseljeničkog iskustva jugoslavenskog prostora prije 1914. godine. Kao što je već spomenuto, zapadni krajevi Kraljevine imali su značajno veći broj emigranata i tradiciju emigriranja. Sukladno tomu, ti krajevi su i prije 1914. godine imali institucionalnu podršku emigrantskoj problematici. Na prostoru cijele Kraljevine SHS jedino je zagrebačko Povjereništvo za socijalnu skrb Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju imalo iskustvo bavljenja migracijama. Zagrebački Generalni iseljenički komesarijat je, barem djelomično, *de facto* nasljednik te institucije.⁵⁹ Iako je nova država već 1918. godine krenula s (formalnim) osnivanjem vlastitih institucija, što uključuje i ministarstva, te su ustanove ponekad tek nakon nekoliko godina počele normalno funkcionirati. Ministarstvo socijalne politike tek je 1922. godine u potpunosti organizirano te od tada čini “jednu administrativnu stručnu celinu”.⁶⁰ Obzirom na navedene okolnosti, potpuna centralizacija državne iseljeničke službe bila je iznimno zahtjevan zadatak za čiju bi provedbu bilo potrebno puno resursa i vremena. Obzirom da resursa nije bilo napretek, a velik broj povratnika je zahtijevao što hitnije definiranje i implementiranje mjera migracijske politike, odlučeno je osnovati potpuno novo ministarstvo, ali i *de facto* zadržati već postojeće institucije, njihovo osoblje i *know-how*.

Ključne zadaće državne iseljeničke službe bile su osiguravanje provođenja zakonskih odredbi Kraljevine SHS/Jugoslavije te pružanje informacija svim (potencijalnim) emigrantima i povratnicima. Svatko je mogao pismenim ili usmenim putem zatražiti određene informacije od državne iseljeničke službe. Pitanja su se većinom odnosila na ekonomsku situaciju u raznim europskim i preookeanskim zemljama. Državne su institucije nastojale prikupiti što više informacija iz različitih izvora s ciljem dobivanja što objektivnije slike stanja u nekoj zemlji. Informacije su se prikupljale iz stranog i domaćeg stručnog tiska,

⁵⁸ Rajka Bućin, "Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine: Ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu", *Arhivski vjesnik* 60 (2017): 37-38.

⁵⁹ Miletić, *Journey under surveillance*, 86.

⁶⁰ Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 95.

iz podataka Ministarstva unutrašnjih poslova, prikupljana su iskustva povratnika i slično.⁶¹ Postojali su lučki, željeznički i brodarski komesari koji su brinuli o implementaciji zakonskih odredbi Kraljevine.⁶² Iseljenički izaslanici slali su se i u zemlje s većim brojem jugoslavenskih emigranata u kojima su trebali brinuti o emigrantima.⁶³ Brinulo se da konačišta budu primjereno uređena.⁶⁴ Kontrolirala se ispravnost brodova, zatim se inzistiralo da željeznički vagoni imaju zimi grijanje, a po noći dostupno svjetlo.⁶⁵ Posebna se pažnja posvećivala parobrodarskim društvima. Od njih se očekivalo protuzakonito agitiranje za emigriranje sve s ciljem ostvarivanja što većih profita. Za kršenje zakona parobrodarski agenti mogli su biti strogo kažnjeni, od novčane kazne, pa sve do pritvora i oduzimanja dozvole za rad.⁶⁶

Tijekom cijelog međuratnog razdoblja, Kraljevina SHS/Jugoslavija nikada nije osigurala potrebne uvjete za potpuno provođenje svih zakonskih odredbi vezanih uz migracije. Neke od ključnih elemenata migracijske politike bolje su se provodili od drugih - tu treba prije svega spomenuti napore za sprječavanje ilegalnog iseljavanja, ali radi se o iznimkama. Faktori poput korupcije, nekompetentnog i nemotiviranog kadra u iseljeničkoj službi, donošenja *ad hoc* rješenja, namjernog zakidanja migranta za njihova prava i slično, najviše su utjecali na loše provođenje odnosno neprovođenje predviđenih politika.

Koliki su bili razmjeri problema ilustriraju dva primjera. Prema Iseljeničkom zakonu, država je na svakih 50 emigranta trebala postaviti jednog broskog komesara. Prema tome, broj komesara je 1925. godine trebao biti oko 350, ali je država poslala njih samo 24.⁶⁷ Osim što ih je bilo premalo, brodski komesari često nisu bili kompetentni za obavljanje te funkcije. Jednom prilikom je guslar bio inspektor.⁶⁸ Prema drugom izvoru, od početka 1932. do sredine 1933. godine oduzeta su 122 brodska komesara od kojih je samo 17 bilo državnih činovnika. Među tih 17, samo je 10 bilo iz iseljeničke službe, a od tih 10 tek ih je četvero putovalo formalno kao komesari, a ostali su putovali radi premještaja.⁶⁹ Koliko je manjkava bila državna politika pokazuje i primjer iz 1921. godine kada je donesen prvi Iseljenički zakon. Prema tom zakonu svi emigranti morali su emigrirati preko domaćih luka, ali to nije bilo

⁶¹ Darija Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu 1920.-1939.“ (Doktorski rad, Sveučilište u Zadru 2018), 122-123.

⁶² Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 72-73.

⁶³ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 73.

⁶⁴ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 74.

⁶⁵ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 131.

⁶⁶ Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 281.

⁶⁷ Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 283. i Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 131.

⁶⁸ Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 284.

⁶⁹ *Novi iseljnik*, „Govor g. Ljubomira Tomašića“ od 01. lipnja 1933., 1-2.

provedivo. Gruž je imao prugu, ali je ona išla u Bosnu iz koje nije dolazilo puno emigranta. Šibenik nije imao prugu, a ni Split do 1925 godine. Sušak je imao prugu, ali je on bio okupiran do 1924. godine. Osim toga, te luke i gradovi nisu bili tehnički pripremljeni da preko njih prolazi veći broj migranta. Trebalo je osigurati primjeren smještaj, prostorije za liječničke preglede i slično. Obzirom na to, zakon se nije provodio. Tek je naknadno donesena uredba kojom se dozvoljava emigracija i iz stranih luka.⁷⁰ Ovo su samo neki od problema koji trebaju ilustrirati razmjere poteškoća provođenja iseljeničke politike. Prostora za poboljšanje bilo je mnogo,⁷¹ ali u ovome radu fokus će biti na nekoliko ključnih problema koji se detaljnije razrađuju.

6.1. Kvotni sistem

Jugoslavenski sustav dodjeljivanja putovnica bio je kompliciran te je prostora za pogreške bilo mnogo. Kraljevina SHS određivala je koliko putovnica se smije izdati po pokrajinama. Tako je 1922./23. Hrvatska i Slavonija imala kvotu od 2,300, Vojvodina 1,000, Slovenija 700, Dalmacija 500, Srbija 400, a Crna Gora i Bosna po 200 putovnica. Problem je bio što nije bilo moguće definirati broj kvota tako da one odgovaraju stvarnim potrebama pokrajina.⁷² Čak i da su kvote bile ispravno raspodijeljene, upitno je kako bi tekla provedba izdavanja putovnica zbog slabe organiziranosti institucija uključenih u proces izdavanja putnih isprava. Neke jedinice lokalne samouprave jednostavno nisu bile dovoljno informirane kako cijelu proceduru ispravno provesti.⁷³ Događalo se da jugoslavenske vlasti greškom izdaju previše putovnica za SAD, nakon čega bi prestali izdavati putovnice do kraja iseljeničke godine.⁷⁴ S druge strane, zbog kompleksnosti sustava, događalo se da se u određenim godinama izda premalo putovnica za SAD, tj. da ih se izda manje od dozvoljene američke kvote. U određenim godinama čak preko stotinu jugoslavenskih kvotnih mjesta ostalo je nepopunjeno. Obzirom da je ukupna kvota bila 671, radilo se iznimno velikom broju.⁷⁵

⁷⁰ Miletić, *Journey under surveillance*, 93.

⁷¹ Npr. Ambroz Stržić, Državno iseljeničko konačište u Zagrebu. (Iseljenički Dom)", *Iseljenik* od 15. lipnja 1925., 1. i HDA, f. 1071, kut. 548, "Izvještaj o Radu Iseljeničkog Komesarijata u Zagrebu u g. 1926/1927.", 6-7.

⁷² *Socijalni preporodaj*, "Statistika iseljavanja Jugoslavena u god. 1922." od svibanj 1923., 308.

⁷³ Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 161.

⁷⁴ Iseljenička godina trajala je od 1. srpnja do 30. lipnja, Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 159.

⁷⁵ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 101.

6.2. Povratak u Kraljevinu SHS / Jugoslaviju

Prilikom povratka u "stari kraj", mnogi su migranti već na samoj granici doživjeli svoje prvo neugodno iskustvo. Dosta ih nije bilo informirano da prilikom povratka u Jugoslaviju moraju platiti iseljeničku glavarinu.⁷⁶ U slučaju neplaćanja policija je oduzimala putovnice i vraćala ih tek nakon uplate. To je posebno velik problem predstavljao povratnicima koji su se vratili s namjernom da ostanu svega nekoliko mjeseci u zemlji. Ponovno dobivanje putovnice moglo se odužiti što je bio problem jer su se migranti u SAD morali vratiti u određenom vremenu roku. Kasnije se provođenje naplate iseljeničke glavarine provodilo na druge, manje stresne načine za iseljenike, al ostaje činjenica da je mnogima to iskustvo na samoj granici predstavljalo iznimno neugodno iskustvo.⁷⁷

6.3. Korupcija

Kraljevina SHS/Jugoslavija bila je država prožeta korupcijom, a državna iseljenička služba nije bila iznimka.⁷⁸ Po Hammarovoj periodizaciji globalnih migracija, nakon 1918. godine završava faza Otvorenih, a započinje faza Zatvorenih vrata. Obzirom da su države bile te koju su inicirale uvođenje restrikcija, na državnim je institucijama bio zadatak da te politike implementiraju. S druge strane, iz perspektive migranata, svi motivi za emigriranje koji su postojali prije 1914., postoje i nakon 1918. godine. To je značilo da jednaka tendencija za migriranjem postoji u fazi Zatvorenih (od 1860-ih do 1914. godine) i Otvorenih vrata (od 1918. do 1941. godine). Tu dolazi do direktnog sukoba interesa (potencijalnih) migranata i država. S jedne strane postoji snažan pritisak velikog broja ljudi koji želi nastaviti migrirati, a s druge države, tj. njezinih institucija, koje te migracije nastoje zaustaviti. U Jugoslaviji, zemlji s nerazvijenim državnim aparatom, pritisak postaje prevelik da bi mu se država mogla oduprijeti ili ga barem kontrolirati te sustav počinje popuštati. Migranti direktno, ali i preko svojih svojevrsnih predstavnika, agenata parobrodarskih društava, putem podmićivanja pronalaze najslabije karike države iseljeničke službe te tim putem nastoje emigrirati. Razmjeri korupcije u Ministarstvu socijalne politike bili su toliki da su se neki djelatnici tog ministarstva žalili ministru. Neki su optuživali i Stjepana Batona, voditelja Iseljeničkog odsjeka Ministarstva socijalne politike za korupciju.⁷⁹ Zahtjevi za izdavanjem putovnica bili su svima dostupni. Zaposlenici su ih nosili doma, a agenti parobrodarskih

⁷⁶ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 64.

⁷⁷ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 65-66.

⁷⁸ Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 181.

⁷⁹ Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 181.

društava mogli su nesmetano ulaziti u prostorije Ministarstva i pregledavati prijave. Nakon pregledavanja prijava, javljali su se podnositeljima zahtjeva te tražili mito. Zauzvrat su nudili ubrzanje postupka izdavanja njihovih putnih isprava.⁸⁰ U istoj ulici gdje se nalazilo Ministarstvo socijalne politike djelovala je, potpuno legalno, agencija *Medijator*, koja se bavila posredovanjem između privatnih klijenata i državnih vlasti, što je eufemizam za korupciju putem koje su se nabavljale putne isprave.⁸¹ Navedena agencija je zaposlenicima državne iseljeničke službe davala proviziju za njihovu suradnju.⁸² Nepoznate osobe, gotovo sigurno agenti parobrodarskih društava, čekali su ispred američkih konzulata te svakome za koga su procijenili da je potencijalni emigrant nudili dobivanje vize uz određenu naknadu. Američke su vlasti upozoravale na takve protuzakonite radnje, ali ništa nije učinjeno.⁸³ Vrlo često emigranti su nudili mito bez da ih je netko to tražio. Putem službenog glasila Ministarstva socijalne politike, *Socijali preporodaj*, apeliralo se na podnositelje zahtjeva da ne dolaze osobno kod nadležnih tijela požurivati proces izdavanja svojih putnih isprava. Neki od takvih podnositelja sigurno je smatrao mito kao sredstvo kojim će brže doći do potrebnih dokumenata.⁸⁴ Optužbe za korupciju za djelatnike zagrebačkog Iseljeničkog komesarijata nisu bile zabilježene, ali po svemu sudeći, korupcija je i ondje bila prisutna u određenim razmjerima. Na takav zaključak nas navodi izvještaj Iseljeničkog komesarijata iz 1934. godine u kojem se navodi da je nekoliko djelatnika te institucije otišlo na druga radna mjesta na kojima su bili pet do deset puta bolje plaćeni. Iako se radi o pretjerivanju, očito su i djelatnici Iseljeničkog komesarijata bili potplaćeni.⁸⁵ Koliko su mala bila primanja djelatnika Komisarijata ilustrira i primjer iz 1932. godine, kada je Mato Gluščević, djelatnik te institucije, zatražio da ga se primi u članstvo Saveza organizacija iseljenika, privatnu iseljeničku organizaciju. Odobrena mu je manja mjesečna članarina od uobičajene jer je Gluščević imao niska primanja.⁸⁶ Iako se ne radi o korupciji, primjer iz 1939. godine pokazuje do koje mjere i kojim sredstvima su se parobrodarska društva bila spremna poslužiti u ostvarenju svojih ciljeva. Tada je umrla Jelena Aranicki, majka Fedora Aranickog, voditelja Odsjeka za iseljavanje i useljavanje Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja. Predstavnici parobrodarskih društava namjeravali su kupiti vijence za Jelenin grob u

⁸⁰ Miletić, *Journey under surveillance*, 129-131.

⁸¹ Miletić, *Journey under surveillance*, 131.

⁸² Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 190.

⁸³ Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 185.

⁸⁴ *Socijalni preporodaj*, "Исељеницима за Савезне Државе Америку" od lipnja 1923., 414-415.

⁸⁵ HDA, f. 1071, kut. 548, "Izvještaj o radu Iseljeničkog komesarijata u 1934 godini.; "Administrativni odsjek", 9.

⁸⁶ HDA, f. 967, kut. 2, "Zapisnik sjednice upravnog odbora Organizacije iseljenika u Zagrebu, održane dne 18. marta 1932. god.", 1.

vrijednosti 1,200 dinara, očito s ciljem da uspostave/održe dobre odnose s Fedorom. Obitelj je u konačnici vijence odbila te zatražila od parobrodarskih društava novac daruju za izgradnju Iseljeničkog doma u Splitu, što je i učinjeno.⁸⁷

6.4. Mjenjačnice

Osim nesposobnosti, neorganiziranosti i korupcije, državna je politika ponekad namjerno donosila odluke s ciljem zakidanja (slavenskih) migranata. Jedan takav primjer, koji se nikada nije implementirao, su bile državne mjenjačnice. Ministarstvo financija je 1919. godine donijelo odluku o osnivanju mjenjačnica u Kotoru, Dubrovniku, Metkoviću, Splitu, Mariboru, Ljubljani i Sarajevu isključivo s ciljem kupnje deviza od povratnika u zamjenu za novouvedenu krunu.⁸⁸ Ponuđeni tečaj za jedan američki dolar bio je 48 kruna. Obzirom da je to bilo značajno ispod tržišne cijene od 60 kruna, uvođenje takvog sustava izazvalo bi opravdano nezadovoljstvo. Svjesni negativnog publiciteta koji bi takva odluka donijela, Ministarstvo na kraju odustaje od osnivanja mjenjačnica.⁸⁹

6.5. Prva srpska zemljoradnička banka

Vjerojatno najveće i najozbiljnije svjesno i namjerno zakidanje emigranta vezano je uz propast jugoslavenskih banaka. Među jugoslavenskim emigrantima u inozemstvu agitiralo se da svoju ušteđevinu uplaćuju u neku od banaka u Kraljevini Jugoslaviji. Bio je to dio nastojanja vlasti da (ekonomski) veže emigrante uz Jugoslaviju. Na taj način se dio ekonomskog uspjeha emigranata prelijevao u Jugoslaviju. Osim toga, to je bio dio šire politike odgađanja integracije emigranta. Problem je nastao kada su neke od banaka otišle u stečaj ili u potpunosti propale. To se događalo čak i prije globalne ekonomske krize 1930-ih. Jedna od takvih banaka je bila i *Prva srpska zemljoradnička banka*. Ta je banka još sredinom 1920-ih bila u ozbiljnim problemima. To ipak nije sprječavalo razne jugoslavenske diplomate da još 1926. i 1927. godine agitiraju među emigrantima da upravo u toj banci čuvaju svoje doznake.⁹⁰ U trenutku propasti te banke, u njoj se nalazilo gotovo 36 milijuna dinara, od kojih je većina potjecala iz emigracije.⁹¹ Radi saniranja štete i povratka povjerenja u bankarski sustav, država je 1931. godine donijela zakon kojim se isplaćuju svi uloženi u tada već propalaj

⁸⁷ HDA, f. 967, kut. 15, "Doprinosi za gradnju Iseljeničkog doma u Splitu", 1.

⁸⁸ Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 68.

⁸⁹ HDA, f. 78, kut. 990, "Sv. 6-14, br. 11980/1919", 1-2.

⁹⁰ *Novi iseljenik*, "G. Sava Kosanović govori u Skupštini o propasti Prve srpske zemljoradničke banke" od 01. travnja 1928., 3.

⁹¹ *Novi iseljenik*, "Isplata iseljeničkih uloga kod Prve Srpske Zemljoradničke Banke" od 01. veljače 1931., 2.

Prvoj srpskoj zemljoradničkoj banci. Štedišama se isplaćivala ne samo glavnica nego i kamate.⁹² U tu je svrhu bilo osigurano 50 milijuna dinara.⁹³ Malverzacija oko isplata uloga sigurno je bilo. Određivanje koji ulozi su od emigranata, a koji ne je ponekad bilo teško za odrediti, što otvaralo prostor za manipulacije.⁹⁴ Unatoč problemima, svi ulozi, osnovica i kamate, bili su isplaćeni. Ključan problem oko *Prve srpske zemljoradničke banke* je što ona nije bila jedina bankarska ustanova koja je propala.⁹⁵ Samo neke od banaka koje su propale u tom periodu su *Štedionica za Primorje* (oko 12,5 mil. dinara), *Hrvatska Seljačka Zadružna banke* (3,5 mil. dinara), *Slavonska banka* (3,5 mil. dinara) i *Prva Lička štedionica* (2,5 mil. dinara). Ukupno se radilo o otprilike 27 milijuna dinara.⁹⁶ Posebno je problematično što je nakon isplata uloga za *Prvu srpsku zemljoradničku banku* od osiguranih sredstava ostalo neutrošeno čak 18 milijuna dinara, što je bilo dovoljno da podmiri veći dio ostalih propalih uloga.⁹⁷ Teška financijska situacija bila je izgovor Ministarstva financija radi činjenice da su se isplatile štediše samo jedne banke.⁹⁸ Nastankom Banovine Hrvatske 1939. godine počelo se otvorenije raspravljati o pravim razlozima neisplate. Od već spomenutih neisplaćenih 27 milijuna dinara, čak 22 su bila u vlasništvu hrvatskih emigranata. S druge strane, ulozi u *Prvoj srpskoj zemljoradničkoj banci* dolazili su uglavnom od srpskih emigranata.⁹⁹ To stvara vrlo ozbiljnu sumnju da ulozi nisu isplaćeni radi nacionalnosti emigranta, a ne loše financijske situacije. Sumnja na slične motive prisutna je i kod nikada otvorenih mjenjačnica. Loš tečaj bio bi ponuđen povratnicima koji su bili uglavnom Hrvati i Slovenci jer su upravo oni masovno iseljavali prije 1914. godine.¹⁰⁰

6.6. Konzuli

Aktivna emigrantska politika koju je Jugoslavija provodila podrazumijevala je, između ostalog, odgađanje integracije emigranata u zemljama useljenja. Važan faktor u provođenju te politike bila su diplomatska predstavništva. Ona su raznim akcijama trebala

⁹² *Novi iseljenik*, "Zakon o isplati iseljeničkih uloga kod Prve Srpske Zemljoradničke banke" od 01. veljače 1931., 1-2.

⁹³ *Novi iseljenik*, "Isplata iseljeničkih uloga" od 01. veljače 1931., 1.

⁹⁴ HDA, f. 541, kut. 5, "Pismo Kr. banskoj upravi Savske banovine, Odelenju za trgovinu, obrt i industriju od 4.7.1930.", 1.

⁹⁵ U samom Zakonu eksplicitno se spominje da će se isplatiti ulozi samo za Prvu srpsku zemljoradničku banku, dok je isplata za sve ostale propale financijske institucije moguća te da će se o tome naknadno odlučiti.

⁹⁶ Milostislav Bartulica, "Hrvatski iseljenički ulošci", *Novi iseljenik* od studenog 1939., 2.

⁹⁷ HDA, f. 967, kut. 16, "Broj: 375/1933", 1.

⁹⁸ HDA, f. 967, kut. 16, "Broj: 375/1933", 1.

⁹⁹ Godine 1939. donesena je odluka da se isplate ulozi kod svih propalih banaka, ali ne postoji potvrda da se ta odluka provela (HDA, f. 967, kut. 17, "S. Br. 632/39." iz 1939", 1.)

¹⁰⁰ Milostislav Bartulica, "Hrvatski iseljenički ulošci", *Novi iseljenik* od studenog 1939., 1-2.

dodatno vezati emigrante s Jugoslavijom, ali i emigrante međusobno. Određenih uspjeha je bilo. Neka predstavništva su davala informacije, pomagala prilikom pronalaženja posla, predlagala istaknute emigrante za odlikovanja, dijelila financijske potpore i slično.¹⁰¹ Ipak, cijeli sustav bio je izrazito neefikasan jer je diplomatskih predstavništava bilo premalo, tj. pokrivala su prevelik teritorij.¹⁰² Osim toga, neki zaposlenici tih institucija bili su vrlo slabo motivirani za obavljanje svoje dužnosti. Koliki su bili razmjeri tog problema pokazuje primjer iz 1935. godine. Tada je Artur Benko Grado pisao na 113 adresa jugoslavenskih predstavništava nudeći im pretplatu na list *Index* koji se bavio raznim ekonomskim temama uključujući i ekonomske migracije. Iako se radilo o stručnoj literaturi koja se bavila relevantnim temama, pristiglo je svega šest odgovora. Od toga jedan je izjavio da nema 100 dinara, koliko je iznosila mjesečna pretplata, a u drugom je pisalo da je Benko Grado pogriješio adresu, jer da pismo sigurno nije trebalo biti namijenjeno diplomatskom predstavništvu.¹⁰³ O nesposobnosti konzulata vrlo često se pisalo u jugoslavenskom i emigrantskom tisku. Neke od optužbi su sigurno bile izmišljene ili barem pretjerane, ali ostaje činjenica da je emigrantski javni prostor bio pun raznih optužbi što je negativno utjecalo na razinu povjerenja između emigranta i zaposlenika predstavništava. Jedan od kritiziranih bio je i Jovo Marčetić, iseljenički izaslanik u Buenos Airesu. U izvještaju koji je Marčetić napisao otkriva da je u određenim slučajevima postojao snažan obostrani animozitet između državnih predstavnika i emigranta. Marčetić navodi da je dio svog slobodnog vremena posvetio “pozetama grupa i pojedinaca, zborova i sastanaka, kod čeg se nije zaustavljao niti pred posećivanjem lokala najniže kategorije i skupina javno negativno raspoloženih prema našoj državnoj vlasti i njenim predstavnicima, a to u čvrstoj veri da su većina naših ljudi ipak ljudi dobre volje i da su sva otklonjenja na stranu jedino rezultat loših prilika i nesavesne propagande malog broja sebičnih poluintelektualaca-parazita, koji su se u novu zemlju došuljali ne od tople kuće i dobre majke, već od gvozdениh rešetaka i od suca istražitelja”.¹⁰⁴ Percepcija države, tj. njenih institucija i službenika od strane velikog broja emigranta može se sažeti u citat Milana Wollnera koji je prilikom osnivanja jednog

¹⁰¹ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 232 i HDA, f. 1071, kut. 548, “Dok. br. 314/27 od 15.2.1927.”, 4-5.

¹⁰² Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 139.

¹⁰³ HDA, f. 967, kut. 2, “Zapisnik jedanaeste glavne godišnje skupštine Organizacije iseljenika u Zagrebu, održane dne 21. februara 1935.”, 6.

¹⁰⁴ HDA, f. 1071, kut. 548, “Dok. br. 314/27 od 15.2.1927.”, 5-6.

emigrantskog društva izjavio da novoosnovana organizacija nije dobila nikakve pomoći od države jer je „domovina daleka, a naša Vlada još dalja“.¹⁰⁵

Činjenica da su diplomatska predstavništva imala vrlo ograničen utjecaj na svakodnevni život i probleme imigranata bio je velik problem. Pronalaženje smještaja, posla, učenje jezika i razni prevaranti samo su neki od problema koji su predstavljali ozbiljan izazov svakome tko je tražio bolji život preko oceana. U takvim situacijama pomoć institucija države, koja je nominalno izražavala veliku brigu za svoje emigrante, bila je vrlo poželjna, ali je često izostajala. Jedan od najozbiljnijih problema u zemljama useljenja bila je ksenofobija. Nativisti su na razne načine diskriminirali svoje nove sugrađane. Obzirom da imigranti često nisu poznavali sredinu u koju dolaze, pravni sustav i jezik, nisu se mogli adekvatno zaštititi. Diskriminacija se ponekad provodila unutar zakonskih okvira. Najpoznatiji primjer je već spomenuti *Johnson-Reed Act* koji je uveden u SAD-u 1924. godine. Cijeli zakon je diskriminatoran prema određenim skupinama, uključujući i emigrantima iz Jugoslavije. Slične restrikcije uvela je i Kanada. Zanimljivo je da je zakonodavstvo te zemlje razlikovalo dvije vrste jugoslavenskih imigranta. One iz Dalmacije, Crne Gore, Bosne, (današnje) južne Srbije, Kosova i Makedonije smatrali su nepoželjnima, dok su svi ostali bili poželjni. Službeno objašnjenje bilo je da se imigranti iz navedenih krajeva teško integriraju u kanadsko društvo. Pravi razlog ograničavanja useljavanja bio je u ksenofobiji – kanadske vlasti su smatrale da imigranti iz tih krajeva imaju pretamnu boju kože.¹⁰⁶ Diskriminacija naravno nije bila prisutna samo u zakonodavstvu. Pojedinci i skupine često su javno iskazivali svoju netrpeljivost prema došljacima. Tako je Mary Markwell, kanadska spisateljica, u listu *Vancouver Evening Sun* izjavila da „...ovi došljaci posvećuju veću pažnju kravi rad mlijeka, koje prodaju za novac, nego svojoj ženi priporodu!“¹⁰⁷ U određenim slučajevima diskriminacija je bila nasilna. Najpoznatiji slučaj dogodio se u gradovima Kalgoorlie i Boulder u Australiji 1934. godine. Tada su Australci napali imigrante i njihovu imovinu. Konačan ishod nereda bilo je 140 uništenih poslovnih i stambenih objekata te troje mrtvih. Imovina hrvatskih imigranta također je nastradala.¹⁰⁸

Potrebno je naglasiti da domicilno stanovništvo nije razlikovalo jugoslavenske od većine drugih europskih emigranata. Jednaku netrpeljivost iskazivali su prema svim

¹⁰⁵ HDA, f. 967, kut. 50, „Izvjestaj glavnog tajnika g. Milana Wollnera“, na glavnoj skupštini, dne 15. maja 1932.”,1.

¹⁰⁶ HDA, f. 1071. kut. 560. „Broj 19385/1925“, 1.

¹⁰⁷ Dragimir Andričević, „Kanada i doseljenici“, *Novi iseljenik* od 01. kolovoza 1929., 14.

¹⁰⁸ Walter Vori Lalich, „Bitka za Kalgoorlie: stradanje hrvatskih rudara zapadne Australije na Goldfieldsu“ u: *Hrvatski iseljenički zbornik*, ur. Marija Hećimović, Marin Knezović i Vesna Kukavica (Zagreb: Hrvatska matica iseljenika, 2014), 215-216.

imigrantima s neengleskog govornog područja.¹⁰⁹ Društva useljenja nisu imala interesa razlikovati imigrante iz Jugoslavije od onih iz npr. Poljske ili Italije. Do koje razine je išlo neznanje i potpuna nebriga o identitetskim pitanjima europskih imigranata ilustrira američko zakonodavstvo koje je imigrante s područja Jugoslavije podijelilo u nekoliko skupina. Navedene podjele služile su za vođenje evidencija migranata. Jedna skupina su Hrvati i Slovenci, druga Dalmatinci, Bosanci i Hercegovci, a treća Bugari, Srbi i Crnogorci.¹¹⁰ Ovakva grupiranja nisu opravdana jer skupine, u bilo kojem smislu, ne čine nikakvu smislenu cjelinu. Početkom 1920-ih postojale su inicijative da se uvede nova kategorizacija, ali prijedlozi koji su dolazili s američke strane bili su jednako besmisleni kao i već postojeća podjela.¹¹¹

6.7. Odnos migranata i državnih službenika

Navedeni konkretni problemi u velikoj su mjeri definirali odnose migranta i državnih službenika, međutim, postoje i drugi faktori koji se moraju uzeti u obzir. Migranti su u velikoj mjeri bili poljoprivrednici, često neobrazovani ili čak potpuno nepismeni. S druge strane, državni službenici češće su dolazili iz urbanih sredina i imali više formalnog obrazovanja. Između te dvije skupine postojale su dovoljno velike razlike da se stvori distanca i nepovjerenje, čak i bez gore navedenih problema. Distanca je ponekad bila doslovna. Prostorije Iseljeničkog komesarijata nalazile su se u Kamenitoj ulici na Gornjem gradu. Iako je bilo tko mogao doći u prostorije Komesarijata i tražiti informacije, problem je bio što tražitelji informacija nisu poznavali Zagreb i nisu mogli pronaći prostorije u Kamenitoj ulici. Fedor Aranicki zapisao je da „je Komesarijat u Gornjem Gradu predaleko i gotovo skriven, te ga jedva i inteligentniji iseljenici mogu da nadju, pa se danomice dešava, da iseljenici dolaze u Komesarijat u pratnji trhonoša”.¹¹² Ipak, distanca je bila puno ozbiljniji problem u kontekstu nepovjerenja između migranta i službenika. Kakva je bila percepcija potencijalnih emigranata ilustrira godišnji izvještaj Komesarijata koji navodi “da je ogromni deo stranaka [potencijalnih emigranata] ili nepismeni seljaci, ili t.zv. poluinteligenti, koji vrlo teško shvaćaju ono, što im se kaže, a i ono što su razumeli, uzimaju sa izvesnom skepsom i rezervom”.¹¹³ S druge strane, ljudi koji su dolazili u Komesarijat po informacije također su držali na distanci službenike i sve što su im oni rekli. Isti izvještaj navodi da su potencijalni

¹⁰⁹ Azijati su bili primarna meta nativističkih napada, tek nakon njih dolaze Europljani.

¹¹⁰ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 44.

¹¹¹ HDA, f. 834, kut. 1, “Pismo Ivana Mladinea Ante Tresiću Pavičiću od 29.12.1922. godine”, 1.

¹¹² *Novi iseljenik*, “Naša iseljenička služba” od 01. lipnja 1930., 1-2.

¹¹³ HDA, f. 1071, kut. 548, “Izvještaj o Radu Iseljeničkog Komesarijata u Zagrebu u g. 1926/1927.”, 84.

emigranti prema vlasti „nepoverljive i drže, da im “Amerika” ne stavlja nikakvih zapreka, već sve zapreke dolaze od naših vlasti. Isto tako da im naše vlasti u suviše crnom svijetlu prikazuju prilike u pojedinoj zemlji useljenja - a sve to samo u namjeri da “ostane radna snaga kod kuće jeftinija i da se vojna snaga države ne bi slabila””.¹¹⁴ Neki od vodećih ljudi državne iseljeničke službe dali su nemjerljiv doprinos rješavanju iseljeničkog pitanja svojom stručnošću i trudom, međutim, i među njima je bilo onih koji su bili distancirani od „običnih“ migranata. Artur Benko Grado (1875-1946), jedna od ključnih figura iseljeničke službe, dolazio je iz vojničke obitelji, ali njegov otac, Alfred, želio je da Artur prekine tu tradiciju. Inzistirao je da se obrazuje te da nauči engleski, francuski, talijanski i njemački. Artur je očito imao obiteljsku pozadinu koja mu je omogućavala izvanredno dobre uvjete za rad. Završio je studij Prava, koji je jedno vrijeme studirao u Parizu i Beču. Osim toga, mogao si je priuštiti putovanja u periodu prije Prvog svjetskog rata. Jedno vrijeme radio je kao sudac. Benko Grado imao je razumijevanja za nepriviligirane slojeve stanovništva. Radio je na osnivanju analfabetskih tečaja i otvaranju škola. Iako je vjerojatno imao razumijevanja za migrante, upitno je kakva je bila percepcija njega od strane migranata, obzirom da se radi o osobi koja značajno odudara od standarda ljudi koje migranti mogu smatrati sebi bliskima.¹¹⁵ Fedor Aranicki (1888-1971) drugi je primjer privilegiranih visokopozicioniranih pojedinaca za koje je upitno kakav je imao odnos s migrantima. Njegova obiteljska pozadina govori nam da se radi o pripadniku privredne i društvene elite. Fedorov djed bio je ilirac Ognjeslav Utješonović Oštrožinski. Otac Svetislav bio je sudac. Radio je jedno vrijeme kao odjelni predstojnik za pravosuđe Kraljevske zemaljske vlade u Zagrebu. Svetislav je ujedno rodonačelnik plemićke obitelji Aranicki – taj status obitelj je dobila 1910. godine. Fedor je kao sedmogodišnji dječak bio dio zbora koji je svečano dočekaao cara Franju Josip prilikom otvorenja Hrvatskog narodnog kazališta 1895. godine. Doktorirao je pravo. Postoji anegdota da je prilikom studija bio pod velikim stresom te ga je obitelj poslala u Davos, Švicarsku, na odmor od kuda se vratio s motorom. Ostatak Fedorove obitelji također je bio dio elite. Njegov brat, Aleksandar, bio je vlasnikom Europa Palace kina.¹¹⁶ Obitelj Fedorove supruge, Eme Majdič, imala je u vlasništvu Paromlin (1908-1919). Zanimljivo je da je obitelj Majdič ugostila obitelj Tolstoj koja je bježala iz Rusije nakon Oktobarske revolucije.¹¹⁷

¹¹⁴ HDA, f. 1071, kut. 548, “Izvjestaj o Radu Iseljeničkog Komesarijata u Zagrebu u g. 1926/1927.”, 7.

¹¹⁵ Mira Kolar Dimitrijević, „Artur Benko Grado Bojnički kao evidentičar migracionih i masovno gospodarsko-socijalnih kretanja u Hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća“, *Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja* 22 (2012), 112-113.

¹¹⁶ HDA, f. 1801, kut. 57, “Br. Prs. 106/ad 5/1933.” od 2.11.1933”, 3.

¹¹⁷ Zahvaljujem Andreju Aranickom na ovim informacijama.

Benko Grado i Aranicki vjerojatno nisu imali zlonamjieran odnos prema migrantima. Isto vrijedi za velik dio zaposlenika Iseljeničkog komesarijata, Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja te svih ostalih institucija involviranih u proces emigriranja. Iako su ozbiljni problemi očito postojali, situacija vjerojatno nije bila potpuno negativna. Međutim, percepcija cjelokupne službe bila je uvelike iskrivljena jer je cijeli sustav, pogotovo u godinama nakon osnivanja Kraljevine SHS, bio je konfuzan. Institucije su često mijenjale imena te nisu imale jasno određene ingerencije djelovanja. Oni koji su morali prolaziti kroz takav nestalan i neorganiziran sustav vjerojatno nisu imali interesa i volje potpuno razumijeti i razlikovati razne institucije i pojedince s kojima su se morali susretati. Sukladno tomu, vjerojatno nisu razlikovali korumpirane od dobronamjernih službenika, što je značilo da dio službenika sustava koji je efikasno radio kod djela migranata nije dobivao zasluženu pozitivnu percepciju. Izostanak „analize“ sustava vodio je u simplificiranja percepcije institucija i službenika u kojima su za neke migrante svi, ili gotovo svi, bili jednako korumpirani i neefikasni. Takva površan pristup anulirao je pozitivne faktore unutar službe.

6.8. Privatne organizacije

Obzirom da je odnos migranta s institucijama i društvom useljenja bio obilježen ozbiljnim problemima te da se za rješavanje istih imigranti nisu mogli osloniti na institucije vlastite države, bilo je potrebno pronaći druge mehanizme zaštite. Primarni oslonac u novom društvu bile su migrantske mreže. Radi se o poznanstvima putem kojih su među migrantima kružile korisne informacije. Takve mreže mogle su poslužiti za pronalazak smještaja, posla, za socijalizaciju i slično. Migrantske mreže ponekad su izrastale u emigrantske organizacije s tisućama članova. Preko 200 tisuća članova, gotovo trećina svih emigranta iz Jugoslavije u SAD-u bila je članom neke od takvih organizacija.¹¹⁸ Radi se o ogromnim brojkama i značajnom udjelu svih emigranta. Potencijal takvih organizacija bio je iznimno velik. Prema Ulfu Brunnbaueru, četiri su glavne svrhe emigrantskih organizacija. Prva je da skupljaju novac za razne svrhe, političke, karitativne i slično. Druga je da se socijaliziraju, razgovaraju vlastitim jezikom i čuvaju svoju kulturu. Treće je da smanje rizik dolaska novim imigrantima i četvrto je da na razne načine surađuju s jugoslavenskom vladom.¹¹⁹ Osim udruženja, emigranti su osnivali i vlastite župe, koje su imale veliku ulogu u okupljanju i organiziranju

¹¹⁸ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 105.

¹¹⁹ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 104.

emigranta, kao i u očuvanju, prije svega, hrvatskog nacionalnog identiteta.¹²⁰ Ključno je za razumijeti da je samoorganiziranje emigranata nastalo iz potrebe zaštite vlastitih interesa. Privatne inicijative bile su brojnije, efikasnije i agilnije u detektiranju i rješavanju problema emigranta od državnih institucija.

¹²⁰ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 108.; suradnja s državom uspostavljala se tek nakon afirmacije neke organizacije, osim toga, suradnja je često imala političke motive, dok je zaštita migranata bila u drugom planu.

7. Organizacija iseljenika u Zagrebu (1925.-1941.)

Organizacije koje su osnivali migranti nisu postojale samo u zemljama useljenja, već i u Jugoslaviji. Velik broj emigranta u nekom trenutku vratio se te samoorganizirao. Takve organizacije bile su izrazito malobrojne u odnosu na one preookeanske. Broj aktivnih organizacija i institucija u Jugoslaviji vjerojatno nikada nije bio veći od nekoliko desetaka, dok broj aktivnih članova nikada nije bio veći od stotinjak. Dio emigranata počeo se masovnije vraćati već od ranih 1900-ih. Samo u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji između 1900. i 1913. godine evidentirano je preko 40,000 povratnika.¹²¹ Završetkom Prvog svjetskog rata započinje period u kojem su se migranti masovni vraćali u Jugoslaviju. Samo u periodu do 1923. godine vratilo se preko 43,000 migranta. Do kraja 1920.-ih ta je brojka narasla na preko 70,000.¹²² Iako je potencijal za osnivanjem povratničkih organizacija postojao prije 1914. godine, to se nije realiziralo jer Austro-Ugarska nije smatrala da će joj rad takvih organizacija ići u korist. Organiziranje bi se u većini slučajeva vršilo po nacionalnom ključu, što bi u konačnici lako moglo prerasti u organizacije koje će vršiti i političke pritiske na vladajuće. To naravno ne znači da raznih neformalnih organiziranja povratnika nije bilo, već da njihovo djelovanje nije bilo planirano i koordinirano. Tek osnivanjem Kraljevine SHS takve organizacije prestaju biti percipirane kao prijatna. Povratnici se osjećaju slobodnijima te se 1920-ih organizira nekoliko povratničkih organizacija poput *Jugoslavenskog iseljeničkog udruženja* u Splitu, *Organizacije iseljenika u Zagrebu*, *Organizacije iseljenika u Osijeku*, *Savez organizacija iseljenika* i drugih. Krajem 1920-ih država će nastojati te organizacije *de facto* inkorporirati u svoju emigrantsku politiku. Takve organizacije osnivane su gotovo isključivo na području današnje Slovenije i Hrvatske jer je odande dolazio najveći broj emigranata odnosno najveći broj povratnika. Postojao je cijeli niz prednosti koje su takve organizacije u Jugoslaviji imale u odnosu na državne institucije. Treba naglasiti da je velik dio članova takvih organizacija pripadao višim društvenim slojevima, međutim, ono što ih je razlikovalo od državnih službenika je činjenica da su gotovo svi članovi takvih organizacija imali višegodišnje, a ponekad i višedesetljetno emigrantsko iskustvo.¹²³ To je značilo da ih potencijalni emigranti pozitivnije percipiraju i više im vjeruju od državnih službenika. Obzirom da su imali emigrantsko iskustvo bili su zainteresiraniji dati kvalitetne informacije. Osim toga, privatne organizacije mogle su u svom djelovanju biti slobodnije jer njihov rad

¹²¹ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 44.

¹²² Miletić, *Journey under surveillance*, 157.

¹²³ Npr, Milostislav Bartulica, "Iseljenička predavanja", *Iseljenik* od 02. srpnja 1926., 2-3 i *Iseljenik*, "Organizacija iseljenika u Osijeku" od 15. veljače 1928., 2.

nije bio reguliran raznim propisima. Tako su u radu bili agilniji čime su otvarali potencijal da u svom odnosu s potencijalnim emigrantima budu brzi i precizni.¹²⁴ Koliki je bio potencijal privatnih organizacija ilustrira primjer *Jugoslavenskog iseljeničkog udruženja* iz Splita. Ono je 1928. i 1929. godine održalo preko 50 grupnih informativnih predavanja za ukupno gotovo 5,000 budućih emigranata. Predavanja su bila besplatna, a držali su ih bivši emigranti. Tamo se emigrantima „daju savjeti i upute: o čuvanju i o opasnosti veneričnih bolesti; o poštovanju zemlje u koju dolaze i njezinih zakona, o čistoći i dobrom ponašanju; o potrebi znanja, u čitanju i pisanju, jezika zemlje useljenja; o međusobnoj pomoći sredstvom dobrotvornih društava i organizacija; o zakonima za osiguranje radnika za slučaj nezgode ili smrti; o Domu Imigracije u Buenos-Airesu; o radničkim strukovnim organizacijama (unijama); o prilikama rada i zarade u zemljama useljenja; mladosti se preporuča da ne zaborave roditelje, ženskima da čuvaju svoje domaće ženstvo i da djecu uče u svome - materinskom jeziku; svim iseljenicima se stavlja na srce da ne zaborave svoje rodno mjesto, svoj rodni kraj i svoju domovinu Jugoslaviju. Svakom se iseljeniku daje po jedan formular naše Organizacije, sa raznim uputama i adresama naših konzulata i iselj. izaslanika, te sa pitanjima na koja iseljenici po dolasku u novi svijet odgovaraju: jesu li dobro ili loše putovali: kako se s njima postupalo; jesu li zaradili i uz koje nadnice itd., itd”. Emigrantima je podijeljeno oko 1000 “poučnih, zabavnih i rodoljubnih knjiga”. Udruženje je interveniralo prilikom traženja odšteta za ozlijeđene ili poginule emigrante, u raznim birokratskim problemima i slično.¹²⁵ S druge strane, prema izvješću Iseljeničkog komesarijata ta se institucija bavila nadzorom provođenja propisa prilikom migriranja, upozoravala je putem javnog tiska o opasnostima ilegalnog iseljavanja, bavili su se zaštitom emigrantske siročadi, pitanjima alimentacije i drugim problemima na koje su migranti nailazili.¹²⁶ Krajem 1920-ih, Komesarijat je godišnje davao informacije za otprilike 3,000 potencijalnih emigranata.¹²⁷ Usporedimo li to s brojkom od preko 2,000 emigranta godišnje koji su slušali informativna predavanja u organizaciji Jugoslavenskog iseljeničkog udruženja, možemo shvatiti razmjere potencijala koji su imale privatne organizacije.¹²⁸

¹²⁴ HDA, f. 967, kut. 3, “Izvještaj I. F. Lupisa-Vukića, voditelja Informativno-posredovnog biroa za iseljenike i povratnike u Splitu, o radu Biroa u god. 1938”, 1.

¹²⁵ *Novi iseljenik*, “Organizacija Iseljenika u Splitu” od 02. ožujka 1929., 2. i *Novi iseljenik*, “Organizacija Iseljenika u Splitu” od 01. veljače 1930., 5.

¹²⁶ HDA, f. 1071, kut. 548, “Izvještaj o Radu Iseljeničkog Komesarijata u Zagrebu u g. 1926/1927.”, *passim*.

¹²⁷ HDA, f. 1071, kut. 548, “Izvještaj o Radu Iseljeničkog Komesarijata u Zagrebu u g. 1926/1927.”, 9.

¹²⁸ Broj potencijalnih emigranta koji su tražili informacije varirao je svake godine za državnu i privatnu iseljeničku službu, navedene godine spominju se jer jer samo za njih poznat broj tražitelja informacija.

7.1. Razlozi osnivanja

Povratnici su osnovali nekoliko važnih organizacija u Jugoslaviji. Iako nije bila prva, *Organizacija iseljenika* u Zagrebu svakako se pokazala kao najvažnija i središnja takva organizacija u zemlji. Nije sasvim jasno kada i u kojem kontekstu je nastala ideja za osnivanjem. Organizacija je službeno osnovana u listopadu 1924. godine. List organizacije bio je mjesečnik *Iseljenik* koji je počeo izlaziti 1. siječnja 1925. godine. Prvi broj lista ujedno je i prvo javno „predstavljanje“ organizacije, koja je do tada nije djelovala. List je, uz rijetke izuzetke, redovito izlazio do 1940. godine. Sadržaj je bio raznolik. Od stručnih rasprava i službenih obavijesti do raznih osobnih iskustava migranata. Navodi se da je organizacija osnovana jer se državna iseljenička služba ne brine adekvatno o jugoslavenskim migrantima. Inicijator osnivanja je grupa “iseljenika-povratnika i njihovih prijatelja”.¹²⁹ Počasni predsjednik bio je Frano Petrinović. Bogati čileanski trgovac i industrijalac rođen na Braču.¹³⁰ Iako važna ličnost na počasnoj funkciji, Petrinović nikada nije igrao važnu ulogu u radu organizacije. Predsjednik organizacije bio je Milorad Stražnicki, sveučilišni profesor. Rođen je u Križevcima 1879. godine. Studirao je pravo u Zagrebu, a 1903. godine promoviran je za doktora prava. Sudsku praksu vršio je kod sudbenog stola u Zagrebu, a političku kod Odjela za bogoštovlje i nastavu. Godine 1909. pozvan je na Sveučilište u Zagrebu za profesora trgovačkog, mjeničnog i pomorskog prava. Bavio se književnošću. Znao je više jezika. Od 1919. godine obnašao je dužnost počasnog konzula Urugvaja u Kraljevini SHS. Boravio je više puta u inozemstvu, uključujući u više zemalja Južne Amerike među emigrantima 1912. godine. Bio je delegat Kraljevine SHS u Ligi Naroda. Zbog svih zasluga odlikovan redom Sv. Save III. stupnja.¹³¹ Ostale funkcije u organizaciji popunjavali su na mjestu potpredsjednika Juraj Tomičić (zamjenik generalnog direktora Slavenske banke d.d.), tajnik Ambroz Stržić (povratnik), blagajnik Zlatan Ružić (suradnik Engleske Biblioteke). Vijećnici su: Dragimir F. Andričević (povratnik), Joso Lakatoš (glavni urednik Jugoslavenskog Lloyd), Marko Baković (povratnik), Mate Kolibaš (privatni činovnik), Marcel Kolin (povratnik). Članovi nadzornog odbora su: Vinko Vuletić (asistent medicinske klinike), Vladimir Prestini (prof. eksportne akademije), Vjekoslav Stefanini (privatni činovnik) i Andrija Čurlin (povratnik). Kao ciljeve Organizacije iseljenika navode se:

- “da podržava stalne veze s našim iseljenicima direktno i preko iseljeničkih organizacija”

¹²⁹ Ambroz Stržić, “Organizacija iseljenika u Zagrebu”, *Iseljenik* od 01. siječnja 1925., 1-2.

¹³⁰ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=47952> (Zadnja posjeta 18.04.2020.)

¹³¹ *Iseljenik*, “Dr Milorad Stražnicki” od 01. siječnja 1925., 1.

- “da upoznaje našu javnost sa iseljeničkim pitanjem”
- “da dobije veće komplekse zemlje od američkih i inih vlasti, kako bi se naši iseljenici [...] što kompaktnije naselili i stvorili čisto naša - jugoslavenska naselja”
- “da obavještava o ekonomskim prilikama u državama useljenja, a povratnike, o prilikama u domovini”
- “da nabavlja putnice, daje savjete za putne veze i posreduje za rad u inostranstvu”.¹³²

Druga točka, nabavljanje kompleksa zemlje za *de facto* kolonizaciju unutar SAD-a nikada se nije provodila. Svi ostali ciljevi, čak i uz razne turbulencije tijekom sljedećih preko 15 godina postojanja organizacije, sustavno su se provodili. Ciljevi organizacije provodili su se na razne načine. Putem tiska, lobiranjem kod raznih pojedinaca i slično. Osnovan je i Iseljenički klub, putem kojeg se poticalo neformalno druženje povratnika s zainteresiranima za migrantsku problematiku.¹³³ Jedna od najvažnijih sastavnica Organizacije iseljenika bio je informativno-posrednički ured putem kojeg su povratnici i potencijalni emigranti mogli usmenim ili pismenim putem dobiti razne relevantne informacije. Osim toga, radilo se na pravnoj zaštiti emigranta, poticanju ulaganja emigranta u Jugoslaviju te općenito zaštiti interesa emigranta i povratnika. Širenjem mreža organizacija iseljenika informativno-posrednički uredi otvaraju se i u drugim gradovima poput Ljubljane, Splita, Sarajeva, Gospića, Beograda, Novog Sada, Kotor, Banja Luke, Kraljevice i drugih.¹³⁴

7.2. Financijski problemi

Kao što je već spomenuto, organizacije povratnika u Jugoslaviji imale su iznimno mali broj članova. Cijeli je niz problema koji se pojavljuju kao posljedica malobrojnog članstva, ali za razumijevanje djelovanja Organizacije iseljenika najvažniji je nedostatak financija. Za razliku od prekoceanskih organizacija, one u Jugoslaviji nisu se mogle osloniti na članarine ili neki drugi oblik prihoda koji je proizlazio iz članstva. To je značilo da su osuđene na životarenje ili traženje financijske potpore iz drugih izvora. U Jugoslaviji su postojale samo dvije vrste ozbiljne vrste financijera koji su mogli sustavno izdvajati novčana sredstva za djelovanje i unapređenje rada organizacija iseljenika. Prvi su bili razne agencije, banke i društva, a drugi država, tj. institucije državne iseljeničke službe. Financijski problemi Organizacije iseljenika u Zagrebu prisutni su gotovo od početka njena rada 1925. godine.¹³⁵

¹³² Ambroz Strižić, “Organizacija iseljenika u Zagrebu”, *Iseljenik* od 01. siječnja 1925., 1-2.

¹³³ *Novi iseljenik*, “Iseljenički klub u Zagrebu” od 01. prosinca 1928., 10.

¹³⁴ Hofgräff, „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 59.

¹³⁵ *Iseljenik*, “Sretna Vam Nova Godina 1927., braćo iseljenici!” od 01. siječnja 1927., 1.

Zbog nedostatka izvora nije moguće detaljno rekonstruirati financijsko stanje Organizacije, ali godišnji izvještaj za 1928. godinu ilustrira razmjere ovisnosti o potporama. List *Iseljenik* imao je prihode od preko 67,000 dinara, od tog iznosa čak preko 50,000 dolazilo je od strane državnih tijela i parobrodarskih društava.¹³⁶ Izostanak potpora u ovom bi slučaju, obzirom na troškove koji su iznosili preko 32,000 dinara, gotovo sigurno rezultiralo prestankom izlaženja lista. Organizacija je od svog osnutka krajem 1924. godine do prestanka s radom 1941. bila u lošoj financijskoj situaciji te u potrazi za raznim financijerima. To je uvelike definiralo način rada i ciljeve organizacije.

7.3. Veze sa Slavenskom bankom

Suradnja organizacije iseljenika s državnim institucijama i raznim privrednim subjektima ne mora nužno biti kontroverzna i imati negativan utjecaj na rad organizacije. Suradnja s društvom „Putnik“, koliko daju naslutiti arhivski izvori i periodika, nije za sobom povlačila negativne posljedice.¹³⁷ S druge strane, suradnja s kontroverznim Stjepanom Jobstom koji je radio za Hrvatskog radišu odnosno Slavensku banku, i osiguravajućom bankom „Slavija“ izaziva sumnju u namjerene Organizacije iseljenika.¹³⁸

Nedvojbeno najkontroverznija suradnja bila je ona s parobrodarskim društvima. Interesi takvih društava i migranata često se nisu preklapala. Agitiranja za emigriranjem u zemlje s lošom ekonomskom situacijom ili čak ilegalno emigriranje bila su sredstva kojima su se agenti parobrodarskih društava služili s ciljem što veće prodaje karata. Takva praksa nije bila u interesu migranta jer je emigriranje u krivu zemlju i na krivi, ilegalni, način, moglo imati vrlo ozbiljne financijske i pravne posljedice. To je Organizaciju iseljenika dovodilo u nezavidan položaj. S jedne strane proklamirali su da se brinu o migrantima, a s druge su dobivali novčane potpore iz izvora koji su nerijetko radili na štetu tim istim migrantima. U određenim slučajevima parobrodarska društva su bila pozivana da sudjeluju u radu Organizacije iseljenika. To znači da rukovodstvo organizacije nije surađivalo s parobrodarskim društvima zbog pritisaka loše financijske situacije nego jer su takvu suradnju

¹³⁶ *Novi iseljenik*, “Glavna godišnja skupština Organizacije Iseljenika u Zagrebu” od 01. svibnja 1929.

¹³⁷ HDA, f. 967, kut. 2, “Zapisnik sjednice Upravnog odbora Organizacije Iseljenika u Zagrebu, održane dne 26. srpnja 1929. god.”, 2, “Zapisnik I konstituirajuće sjednice Upravnog odbora organizacije iseljenika u Zagrebu, održane dne 15. novembra 1927”, 1, “Zapisnik III sjednice Upravnog odbora organizacije iseljenika u Zagrebu, održane dne 29. studenog 1927”, 1. i “Zapisnik II sjednice upravnog odbora Organizacije iseljenika u Zagrebu, održane dne 22. studenog 1927.”, 1.

¹³⁸ HDA, f. 967, kut. 2, “Zapisnik sjednice upravnog odbora Organizacije iseljenika u Zagrebu održane dne 9. jula 1931. god.” 1, “Zapisnik sjednice Upravnog odbora Organizacije Iseljenika u Zagrebu održane dne 27. svibnja”, 1, i “Zapisnik sjednice Upravnog odbora Organizacije Iseljenika održane 16 i 17 lipnja 1929. god”, 1

smatrali legitimnom.¹³⁹ List *Iseljenik* i njegov nasljednik *Novi iseljenik* često su reklamirali razna parobrodarska društva čiji rad je vrlo očito išao na štetu migranta. Tako se reklamirala i „Holland-Amerika linija“ i njezin prijevoz putnika u zemlje poput Kube i Meksika.¹⁴⁰ Svakom, makar i slabo upućenom promatraču jasno je da se radi o iznimno kontroverznom oglasu. Kuba i Meksiko nikada nisu bile konačne destinacije za emigrante. Radilo se o tranzitnim zemljama za one koji namjeravaju ilegalno pokušati ući u SAD. Situacija je tim gora što je upravo *Novi iseljenik* u istom broju lista u kojem se pojavio oglas upozoravao na opasnosti ilegalog emigriranja u SAD.¹⁴¹

Osim parobrodarskih društava, Organizacija iseljenika u Zagrebu vrlo je dobro surađivala i s bankama. Neke od njih, poput Poštanske štedionice i Oblasne štedionice, nisu bile kontroverzne, međutim, neke druge jesu.¹⁴² Radi se prije svega o Slavenskoj banci koja je sudjelovala u osnivanju Organizacije iseljenika te je imala iznimno velik utjecaj na njen rad. Banka je imala poslovne interese u Sjevernoj i Južnoj Americi te je značajna sredstva ulagala u građenje svog odnosa s emigrantima.¹⁴³ U tu je svrhu angažirala i Stjepana Jobsta, koji je trebao tajno agitirati među emigrantima za suradnju sa Slavenskom bankom, radi čega je često bio negativno spominjan u tisku.¹⁴⁴ Slavenska banka bila je dio utjecajnog koncerna kojem su pripadali, između ostalih, Trbovljansko ugljenokopno društvo, Sardina d.d. za konzerviranje morske ribe, Bibliografski zavod, d.d., Jugoslavenska banka d.d. i drugi.¹⁴⁵ Izdavali su list *Jugoslavenski iseljenik* namijenjen emigrantskoj populaciji. Ubrzo nakon osnivanja Organizacije iseljenika u Zagrebu i početka izlaženja njegovog službenog lista, *Jugoslavenski iseljenik* prestaje izlaziti jer je smatrano da bi bilo kontraproduktivno da izlaze dva lista koja se bave istom temom.¹⁴⁶ Koncern je u drugoj polovici 1920-ih bio jedan od najvećih, a možda i najveći financijer Organizacije iseljenika. Oglasni prostor službenog glasila *Iseljenik* bilo je popunjen uglavnom poduzećima kojima su pripadali koncernu.¹⁴⁷ Povezanost Slavenske banke i Organizacije iseljenika ipak se najbolje očitovala preko Juraja

¹³⁹ HDA, f. 967, kut. 2, “Zapisnik sjednice cjelokupnog članstva Organizacije Iseljenika u Zagrebu, održane u klubskim prostorijama Hotela Esplanade, dne 3. studenog 1928.”, 2 i *Iseljenik*, “Iseljenski klub u Zagrebu” od 01. veljače 1927., 1.

¹⁴⁰ Npr. *Novi iseljenik*, “Holland-Amerika linija” od 12. prosinca 1929., 8.

¹⁴¹ *Novi iseljenik*, „Oštra kazna varatelja“ od 12. prosinca 1929., 1-2.

¹⁴² Npr. *Novi iseljenik*, “Poštanska štedionica” od 01. veljače 1930., 4. i *Iseljenik*, “Oblasna štedionica u Zagrebu” od 01. srpnja 1928., 9.

¹⁴³ HDA, f. 541, kut. 3, “Slavenska banka d.d. Zagreb: Poslovni izvještaj za šesto poslovno godišće od 1. januara do 31. prosinca 1923.”, 8.

¹⁴⁴ HDA, f. 541, kut. 4, “Utanačenje g. Jobsta od 10. marta 1923.”, 1.

¹⁴⁵ HDA, f. 541, kut. 3, “Slavenska banka d.d. Zagreb: Poslovni izvještaj za šesto poslovno godišće od 1. januara do 31. prosinca 1923.”, 6-7.

¹⁴⁶ *Iseljenik*, “List “Iseljenik”” od 01. veljače 1925., 1.

¹⁴⁷ *Iseljenik*, *passim*.

Tomičića koji je bio na visoko rangiranom položaju u banci te ujedno i potpredsjednik Organizacije iseljenika od njena osnutka.¹⁴⁸

Sama suradnja postaje kontroverzna u trenutku kada koncern ulazi u financijske probleme. Slavenska je banka do 1923. godine poslovala s dobitkom, ali od 1924. ulazi u ozbiljne financijske probleme.¹⁴⁹ Gubici te godine sanirani su, ali loši poslovni rezultati nastavili su se i narednih godina.¹⁵⁰ Organizacija iseljenika, iako je preko Tomičića bila upoznata s financijskim problemima, odlučno je stala u obranu Slavenske banke nakon što su se počele pojavljivati glasine da je banka pred stečajem. Sredinom 1925. godine u listu *Iseljenik* navedeno je da Slavenska banka “stoji čvrsto, krepko i solidno, posluje redovito i besprekorno, ispunjava sve obaveze te udovoljava svim zahtjevima koje na nju stavljaju svi klijenti i komitenti te se oslonjava na svoju veliku dioničku glavnicu i na opsežne javne i tihe rezerve kao i neograničeno povjerenje svih objektivnih privatnih krugova, te strukovnih i službenih faktora, povoljno razvija”.¹⁵¹ Situacija se nastavila nepovoljno razvijati te 1927. godine Slavenska banka odlazi u stečaj.¹⁵² Procjenjuje se da je u banci u trenutku stečaja bilo oko 3,5 milijuna dinara jugoslavenskih emigranata.¹⁵³ Emigranti su mogli zatražiti da im se isplate njihovi ulozi, ali problem je bio što su rokovi za prijavu bili prekratki. Osim toga, obzirom da su živjeli na iznimno velikom geografskom prostoru, do velikog broja emigranata vijest da je banka u stečaju često je dolazila s velikim zakašnjenjem. Stečaj nije ozbiljno naštetio odnosu Tomičića i Organizacije iseljenika. Svega nekoliko mjeseci nakon stečaja Tomičić je predložio Stražnickyog, predsjednika Organizacije iseljenika u Zagrebu, kao „posebnog skrbnika“ za ulagače Slavenske banke u Južnoj Americi.¹⁵⁴

7.4. Odnos s HSS-om

Organizacija iseljenika sustavno je preko svojeg glasila uvjeravala čitatelje da su oni organizacija koja se bavi isključivo migrantima. Jednom prilikom zapisat će: “Naš list ‘Novi iseljenik’ nije nikakovo političko glasilo. Tako isto nijesu ni naše Organizacije Iseljenika nikakova politička udruženja. Naš list je informativni mjesečnik za naše iseljenike preko

¹⁴⁸ Ambroz Strižić, “Organizacija iseljenika u Zagrebu”, *Iseljenik* od 01. siječnja 1925., 1-2.

¹⁴⁹ HDA, f. 541, kut. 3, “Slavenska banka d.d. Zagreb: Poslovni izvještaj za šesto poslovno godišće od 1. januara do 31. prosinca 1923.”, 21.

¹⁵⁰ HDA, f. 541, kut. 3, “Zapisnik VII. redovite glavne skupštine dioničara Slavenske banke d.d. u Zagrebu, održavane dne 23. decembra 1925.”, 2.

¹⁵¹ *Iseljenik*, “Povodom glasina o Slavenskoj banci d. d. Zagreb.” od 01. svibnja 1925. 2-3.

¹⁵² *Iseljenik*, “Pozor! Svim iseljenicima ulagačima Slavenske banke d.d.” od 15. lipnja 1927., 1.

¹⁵³ Milostislav Bartulica, “Hrvatski iseljenički ulošci”, *Novi iseljenik* od studenog 1939., 2.

¹⁵⁴ *Iseljenik*, “Zaštita ulagača Slavenske banke u obim Amerikama” od 01. rujna 1927., 2.

mora, tako isto i za sve one u domovini koji se bave iseljeničkim pitanjima i koje to pitanje zanima“.¹⁵⁵ Ipak, organizacija je od svog osnutka 1924. do prestanka s radom 1941. godine konstantno bila povezana određenim političkim opcijama. U početku je to bio HSS.¹⁵⁶ Zagrebačka oblast (tzv. Radićev sabor), koju je vodio HSS, u više je navrata davala ozbiljne financijske potpore Organizaciji iseljenika.¹⁵⁷ Ipak, javno isticanje potpore HSS-u bilo je rijetko i suptilno. Javno isticanje svoje političke orijentacije započinje nakon atentata 1928. godine. Tada je Milostislav Bartulica, jedan od najznačajnijih figura privatne iseljeničke 1930-ih napisao tekst u službenom glasilu: “Pred dvadeset dana je ispustio svoju veliku, plemenitu i mučeničku dušu najveći Hrvat što ga naša povijest pozna, Stjepan Radić, prvoborac i prvomučenik narodni. Umro je da nas ostavi strahovito ojadjene. Otišao je od nas da nam ostavi svoj zavjet i svoj bogat rad. Umro je umoren od zlikovačke zavjerničke ruke, u časovima kada se je svom svojom dušom borio za velike i svete ciljeve narodne. Za hrvatske iseljenike je Stjepan Radić bio najveći prijatelj, brat i zaštitnik. Nije bilo u našem narodu i jednog političkog radnika, koji bi više sa ljubavlju, shvatanjem i osobitom spremnošću prilazio iseljeničkom pitanju i pomogao njegovom riješenju. Medju srbijanskim političarima uopće nema nijednog, medju prečanskim političarima dobar broj, a medju Hrvatima relativno najvećma, koji se bave pitanjima našeg iseljeničtva. Medju njima je bio prvi Stjepan Radić, što je dokazao kroz cio svoj život svojim zauzimanjem za iseljenike, a osobito svojim političkim radom, sve do svoje mučeničke smrti”.¹⁵⁸ Postojala je inicijativa da se Radića proglasi počasnim predsjednik Organizacije iseljenika u Zagrebu.¹⁵⁹

Situacija se mijenja uvođenjem šestosiječanske diktature 1929. godine. Organizacija, očito pod političkim pritiscima, počinje podržavati novu vlast. Sve važnije političke odluke u zemlji bile su javno podržavane u službenom listu. Tako je uvođenje diktature odobravano tekstom: “Iseljenici-povratnici članovi zagrebačke Organizacije Iseljenika najtoplije pozdravljaju historički korak Vašega Veličanstva za zavodjenjem reda, zakonitosti i bezprikorne uprave u našoj otadžbini, Duboko uvjereni, da će taj korak uroditi potpunim plodom iseljenici-povratnici članovi zagrebačke Organizacije Iseljenika kliču: da živi Vaše Veličanstvo i Njegov uzvišeni kraljevski dom”.¹⁶⁰ Promjena imena države u Kraljevina Jugoslavija i uvođenje devet banovina popraćeno je tekstom: “Savez Organizacija Iseljenika i

¹⁵⁵ *Novi iseljenik*, “Iseljenici i domovina” od 01. travnja 1929., 1.

¹⁵⁶ *Iseljenik*, “Sa izbora u Jugoslaviji.” od 15. veljače 1925. 6.

¹⁵⁷ Npr. HDA, f. 967, kut. 2, “Zapisnik X sjednice upravnog odbora Organizacije iseljenika u Zagrebu održane dne 24. veljače 1928.” i *Novi iseljenik*, “Samouprava i narodni život” od 01. prosinca 1929., 3.

¹⁵⁸ Milostislav Bartulica, “Slava Stjepanu Radiću!”, *Novi iseljenik* od 01. rujna 1928., 1.

¹⁵⁹ *Novi iseljenik*, “Stjepan Radić prvi začasni predsjednik Saveza Organizacija Iseljenika” od 01. rujna 1928.

¹⁶⁰ *Novi iseljenik*, “Iseljenici i domovina” od 01. travnja 1929., 1.

Organizacija Iseljenika u Zagrebu pozdravljaju mudru i dalekovidu odluku o jedinstvenom imenu kraljevine Jugoslavije i oslobodjuju se podastrijeti Vašem Veličanstvu u punoj podaničkoj odanosti izraz duboke zahvalnosti u čvrstoj vjeri, da će dekoncentracijom uprave biti još bolje zaštićeni naši iseljenici¹⁶¹ Vrhunac potpuno nekritičnog i patetičnog odobravanja nove vlasti dogodio se nakon atentata na kralja Aleksandra 1934. godine. Tada je cijeli niz tekstova popunjavao stranice “Novog iseljenika” slaveći kraljev život, rad i djelo.¹⁶²

¹⁶¹ *Novi iseljenik*, “Novo upravno uređenje na 9 banovina” od 01. studenog 1929., 1-2.

¹⁶² Npr. *Novi iseljenik* od 01. studenog 1934., *passim*.

8. Narodna zaštita

Još jedna od organizacija koja se bavila iseljničkim pitanjem bila je Narodna zaštita. Treba naglasiti da ta organizacija nije poput Organizacije iseljenika imala u interesu samo migrante, već i druge ugrožene skupine poput siročadi, alkoholičara, nepismenih i drugih. Voditelj Narodne zaštite bio je Josip Šilović (1858-1939). Nakon završenog prava Šilović radi u sudstvu i u administrativnoj službi zemaljske vlade. Redovitim profesorom na Pravnom fakultetu postaje 1894. godine.¹⁶³ Bio je izaslanik u zajedničkom saboru u Budimpešti, u Hrvatskom saboru, a ban Savske banovine bio je od 1929. do 1931. godine. Razne visoke političke funkcije koje je obavljao omogućavale su mu velik utjecaj.¹⁶⁴

Začeci Narodne zaštite mogu se naći u periodu prije Prvog svjetskog rata kada se osnovalo društvo „Liga za zaštitu djece u Hrvatskoj i Slavoniji“. Liga je bila zamišljena kao krovno društvo za sve organizacije koje su se bavile zaštitom djece.¹⁶⁵ Liga se nakon izbijanja Prvog svjetskog rata počela više fokusirati na pomoć obiteljima čiji su muški članovi sudjelovali u ratu. Radilo se o velikom poslu za čiju se provedbu Liga oslanjala na svoje povjerenike, uglavnom lokalne učiteljice i učitelje.¹⁶⁶ Obzirom da je njen rad smanjivao socijalne tenzije, državne su vlasti sustavno podupirale njen rad. To je glavni razlog zašto je Liga do kraja rata postalo veliko i dobro organizirano društvo.¹⁶⁷ Čak 15,000 povjerenika imalo je na brizi gotovo 160,000 siročadi i siromašne djece.¹⁶⁸ Liga je nekoliko puta prolazila kroz razne reorganizacije i preimenovanja, da bi u konačnici u Kraljevini SHS postala poznatom pod nazivom Narodna zaštita.¹⁶⁹ Za predsjednika je izabran Josip Šilović, a tajnika Đuro Basariček,¹⁷⁰ jedna od najvažnijih osoba međuratnog HSS-a i jugoslavenske političke scene. Akcije Narodne zaštite nisu se bitno promijenile od rata. Bavili su se siročadi, siromašnom i hendikepiranom djecom, samohranim majkama, davali su beskamatne zajmove.¹⁷¹ Migrantima se intenzivno bave od kraja 1920-ih.¹⁷² Obujam rada Narodne zaštite

¹⁶³ Šilović je Oca izgubio s 10 godina te ga je odgojila majka skupa s njegovom troje braće i sestara. Školovao se u Bakru, Senju i Zagrebu u kojem je završio pravo. Boravio je na stranim sveučilištima u Beču, Leipzigu, Bologni i Napulju. Govorio je francuski, talijanski, engleski i njemački: Vanja Branica, „Institucionalna skrb za siromašnu i nezbrinutu djecu u gradu Zagrebu od 1900. do 1940.“ (Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2009), 121.

¹⁶⁴ Branica, „Institucionalna skrb“, 122-123.

¹⁶⁵ Branica, „Institucionalna skrb“, 240-241.

¹⁶⁶ Branica, „Institucionalna skrb“, 241.

¹⁶⁷ Branica, „Institucionalna skrb“, 250.

¹⁶⁸ *Narodna zaštita*, „Gjurgjevska sabiranje“ od travnja/svibnja/lipnja 1919., 75.

¹⁶⁹ Branica, „Institucionalna skrb“, 253.

¹⁷⁰ *Narodna zaštita*, „Što se dogodilo?“ od travnja/svibnja/lipnja 1919., 113.

¹⁷¹ *Narodna zaštita*, „Glavna godišnja skupština Narodne Zaštite.“ od listopada 1923. 3.

¹⁷² Branica, „Institucionalna skrb“, 294.

u odnosu na organizacije koje su se bavile isključivo migrantima bio je iznimno velik. Direktna pomoć emigrantima i njihovim obiteljima na godišnjoj razini često je iznosila preko 100,000 dinara,¹⁷³ što je više od ukupnih godišnjih prihoda Organizacije iseljenika u Zagrebu.¹⁷⁴ Na dobru financijsku situaciju sigurno su pozitivne utjecale Šilovićeve političke veze. Vrhunac premreženosti s vladajućim strukturama dogodio se 1931. godine, kada pokroviteljica Narodne zaštite postaje kraljica Marija.¹⁷⁵

Jedan od najvećih uspjeha Narodne zaštite bio je tzv. Šilovićev dom, tj. „Dom Narodne zaštite“ otvoren 1929. godine u Zagrebu na uglu Palmotićeve i Branimitrove ulice.¹⁷⁶ Ideju za otvaranje Doma dao je poznati privrednik i filantrop Šandor Aleksander.¹⁷⁷ Stanovi i lokali iznajmljivali su se, a sav prihod išao je Narodnoj zaštiti. Izgradnju su pomogli razni donatori među kojima se ističe Hrvatska bratska zajednica i Ministarstvo socijalne politike.¹⁷⁸ Osim toga, Narodna zaštita otvorila je 1931. godine Dom na Korčuli namijenjenu siročadi emigranata i pomoraca.¹⁷⁹

¹⁷³ *Narodna zaštita*, “Pomoć porodicama iseljenika” od ožujka 1926., *Narodna zaštita*, “Pomoć porodicama iseljenika” od veljače 1927., 1. i *Narodna zaštita*, “Pomoć porodicama iseljenika” od ožujka 1928., 1.

¹⁷⁴ *Novi iseljenik*, “Glavna godišnja skupština Organizacije Iseljenika u Zagrebu” od 01. svibnja 1929., 1.

¹⁷⁵ *Narodna zaštita*, “Nj. Vel. Kraljica Marija - Pokroviteljica Narodne Zaštite” od 01. veljače 1931., 2.

¹⁷⁶ *Narodna zaštita*, “Proslava otvorenja Zakladne zgrade Dra. Josipa Šilovića” od listopada 1929., 5.

¹⁷⁷ *Narodna zaštita*, “Proslava otvorenja Zakladne zgrade Dra. Josipa Šilovića” od listopada 1929., 1. i <https://zbl.lzmk.hr/?p=3021> (Zadnja posjeta 10.06.2020.)

¹⁷⁸ Branica, „Institucionalna skrb“, 258.

¹⁷⁹ *Narodna zaštita*, “Svečano otvorenje Šilovićevog doma za siročad iseljenika i pomoraca na Korčuli” od 01. ožujka 1931., 5.

9. Hrvatski radiša

Najveća organizacija koja se bavila migrantima bio je *Hrvatski radiša*. Poput Narodne zaštite, Hrvatski radiša također nije imao migrante kao jedini fokus svog djelovanja. Radiša je osnovan 1903. godine u Zagrebu pod nazivom “Hrvatsko društvo za namještanje naučnika u obrtu i trgovini”. Nekoliko je puta mijenjao ime, da bi od 1917., pa sve do prestanka postojanja društva nosio naziv „Hrvatski radiša“.¹⁸⁰ Do početka 1920-ih Hrvatski radiša postalo je veliko i dobro organizirano društvo koje se bavilo raznim privrednim i socijalnim pitanjima. Prema Miri Kolar Dimitrijević, Hrvatski radiša smatram je nositeljem “hrvatskog gospodarskog identiteta” te ima „obilježje narodnog pokreta“.¹⁸¹ Kolar Dimitrijević navodi da je Radiša bio *de facto* prikriveni ogranak HSS-a.¹⁸² Mnogi istaknuti pojedinci su podupirali Radišino djelovanje. Među važnijima treba istaknuti već spomenutog Josipa Šilovića i Aleksandra Šandora,¹⁸³ osim njih, tu su bili industrijalac Franjo Holujević,¹⁸⁴ zagrebački gradonačelnik Vjekoslav Heinzl,¹⁸⁵ zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac¹⁸⁶ čak i papa Pio XI.¹⁸⁷ Tijekom svojeg postojanja, Radiše je obrazovao oko 23,000, a zaposlio oko 30,000 djece. Osim toga, bavili su se davanjem informacija te raznih potpora malim obrtima i trgovinama.¹⁸⁸ Godine 1930. Radiša je imao imovinu vrijednu 10,500,000 dinara.¹⁸⁹ Pred izbijanje Drugog svjetskog rata organizacija je imala u vlasništvu čak devet zgrada.¹⁹⁰ Radiša je usko surađivao s Narodnom zaštitom.¹⁹¹ Tako je 1919. godine Radišinu priredbu organizirao Josip Šilović. Tom su prilikom govorili Stjepan Radić, Juraj Krnjević, Ivo Politeo te budući istaknuti pojedinci iseljeničke službe, Milan Marjanović i Milostislav Bartulica.¹⁹²

Iako je emigracija u međuratnom razdoblju bila važan faktor Radišinog djelovanja, ono je do početka 1920-ih bilo gotovo potpuno zanemareno. Vjerojatno jer bi vlasti u Monarhiji povezivanje s preookeanskom emigracijom smatrala potencijalno opasnim. Još 1919. godine u ciljevima rada Hrvatskog radiše se ne spominju emigranti, međutim, kroz

¹⁸⁰ Mira Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša: 1903.-1945* (Zagreb: Dom i svijet i Hrvatski radiša, 2004), 20.

¹⁸¹ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 21.

¹⁸² Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 62.

¹⁸³ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 118

¹⁸⁴ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 383.

¹⁸⁵ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 78.

¹⁸⁶ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 396-397.

¹⁸⁷ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 110.

¹⁸⁸ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 51.

¹⁸⁹ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 166.

¹⁹⁰ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 234-264.

¹⁹¹ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 46.

¹⁹² Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 53-54.

samo nekoliko godina to će se promijeniti.¹⁹³ U prvim godinama Kraljevine SHS Radiša se nalazio u toliko teškoj situaciji da je bio pred gašenjem.¹⁹⁴ U potrazi za izlazom, angažira se Stjepan Jobst kako bi pokušao prikupiti sredstva za rad. Jobst je inače jedno vrijeme radio kao učitelj, bio je tajnik društva „Prosvjeta“ te šef Osiguravajućeg društva „Croatia“ do 1918. godine. Iste godine ulazi u Hrvatskog radišu gdje obnaša važne dužnosti.¹⁹⁵ Bio je zadužen za održavanje predavanja i osnivanje podružnica Hrvatskog radiše po Kraljevini. U tome je bio uspješan te zbog toga postaje prva osoba koju je Radiša formalno zaposlio i za njegov rad mu davao plaću.¹⁹⁶ Ubrzo je odlučeno da Jobst pokuša prikupljati sredstva i među emigracijom, što je i učinjeno. Jobst 1921. godine po prvi puta odlazi u SAD gdje je prikupio 65 povjerenika, oko 1,300 članova te oko 6,500,000 kruna.¹⁹⁷ Navedeni iznos veći je od svih priloga Radiši od njena osnutka.¹⁹⁸ Jobst po drugi puta odlazi u SAD s istom svrhom 1923. godine.¹⁹⁹ Koliko su uspješni bili Jobstovi posjeti govori i činjenica da je broj podružnica Radiše nakon njegova povrata u Kraljevinu nastavio rasti. Godine 1921. nije postojala niti jedna, a već 1923. godine postoji čak 64 podružnice Radiše u emigraciji. Ta je brojka gotovo stalno rasla te 1937. po prvi puta postoji više od 100 podružnica. Vrhunac je bio 1941. godine kada su postojale čak 152 podružnice.²⁰⁰ Pomoć Radiši iz inozemstva 1920-ih na godišnjoj razini iznosio je u pravilu između 130,000 i gotovo 440,000 dinara. Dolaskom svjetske ekonomske krize te se brojke smanjuju, ali do sredine 1930-ih ponovo postaju šesteroznamenaste.²⁰¹ Jobstova karijera u Hrvatskom radiši trajala je značajno kraće od rezultata njegovih uspjeha. Zbog Jobstovih napada na ulogu HSS-a u Radiši, organizacija je odlučila prekinuti suradnju s njime.²⁰² Time nije prestalo aktivno bavljenje emigracijom. Još od 1921. godine s Radišom surađuje Artur Benko Grado koji je osnovao Iseljeničko odjeljenje.²⁰³ Izgrađen je i Dom sjevernoameričkih Hrvata na koji je utrošeno preko 1,200,000 dinara.²⁰⁴

¹⁹³ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 50.

¹⁹⁴ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 49.

¹⁹⁵ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 384-385.

¹⁹⁶ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 51.

¹⁹⁷ Stjepan Jobst, „Za sretniju budućnost“ *Radiša* od 31. ožujka 1923., 101.

¹⁹⁸ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 92.

¹⁹⁹ Stjepan Jobst, „Za sretniju budućnost“ *Radiša* od 31. ožujka 1923., 101.

²⁰⁰ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 320.

²⁰¹ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 305.

²⁰² Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 385.

²⁰³ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 69 i 86.

²⁰⁴ Kolar Dimitrijević, *Hrvatski Radiša*, 211.

Djelovanje Hrvatskog radiše i Jobstova biografija na prvu izgledaju zavidno, međutim, teretili su ih ozbiljni problemi. Postojale su optužbe za razne malverzacije.²⁰⁵ Posebno su kritizirana Jobstova putovanja u SAD. Kritiziralo ga se da je putovao ne radi Radiše, nego radi sebe, Ministarstva socijalne politike, Slavenske banke ili neke od osiguravajućih društava.²⁰⁶ Optužbe nisu bile neutemeljene. Jobst je radio za osiguravajuće društvo „Croatia“ do 1918. godine te je moguće da je putovao da pomogne poslovanju tog društva. Analiza arhivske građe otkriva da je Jobst putovao ne samo radi Radiše, već i radi Slavenske banke, tj. sebe. Navedena banka unajmila ga je 1923. godine da pod krinkom rada za Radišu u SAD-u lobira među organizacijama, grupama i pojedincima da surađuju sa Slavenskom bankom. Dogovoreno je da Jobst iz „taktičkih razloga“ neće otkrivati za koga sve radi. Za taj posao bio je plaćen.²⁰⁷ Iako mu ništa nije moglo biti dokazano, javni napadi na Jobsta bili su česti, a među kritičarima se našao i Stjepan Radić, što je utjecalo da se stvori negativna slika o Jobstu u javnosti.²⁰⁸

²⁰⁵ *Jutarnji list*, „Uoči skupštine Hrvatskog Radiše” od 29. travnja 1923., 8.

²⁰⁶ *Obzor*, „Skupština Hrvatskog radiše” od 30. travnja 1923., 7.

²⁰⁷ HDA, f. 541, kut. 4, „Utanačenje g. Jobsta od 10. marta 1923.”, 1.

²⁰⁸ Radićevi napadi kasnije su prestali, navodno jer je Jobst uložio u HSS-ovu Zadružnu banku, *Riječ*, „Što je s Hrvatskim Radišom?” od 28. travnja 1928., 8.

10. Ostale privatne organizacije

Od ostalih organizacija treba spomenuti Jugoslavensko iseljeničko udruženje u Splitu (JIU). Kao i Organizacija iseljenika u Zagrebu, i ovo udruženje bavilo se isključivo migrantima. Osnovano je 1924., a od 1926., kada je reorganizirano, vrlo aktivno djeluje.²⁰⁹ Djelovanje zagrebačke i splitske organizacije u suštini je bilo vrlo slično. Njihovi ciljevi i metode rada su se uvelike preklapali.²¹⁰

U Ljubljani 1903. godine ljubljanski je biskup osnovao Družbu Sv. Rafaela. Radilo se o još jednoj organizaciji koja je kao svoj primarni cilj imala brigu o migrantima. Kao što je već spomenuto, Slovenija od kraja 19. stoljeća ima velik broj emigranata. Družba Sv. Rafaela bila je veliko i dobro organizirano društvo. Izdavali su „Iseljenički vestnik“ te organizirali nekoliko iseljeničkih kongresa. Dugogodišnji predsjednik organizacije bio je Kazimir Zakrajšek.²¹¹

Važno je naglasiti da su Jugoslavensko iseljeničko udruženje i Družba Sv. Rafaela svojom veličinom i organiziranošću mogli parirati Organizaciji iseljenika u Zagrebu. To će uvelike definirati njihove odnose od kraja 1920-ih kada Organizacija iseljenika u Zagrebu osniva Savez organizacija iseljenika te pokušava okupiti sva društva koja se bave migrantima.²¹² Jugoslavensko iseljeničko udruženje i Družba Sv. Rafaela mogle su inzistirati da imaju poseban položaj unutar nove krovne organizacije, što su i činile.

Postojao je još cijeli niz organizacija, poput Organizacije iseljenika u Osijeku, Organizacije iseljenika u Gospiću i drugdje, međutim, njihovo osnivanje i rad bili su vezani uz Savez organizacija iseljenika. Radilo se o krovnoj organizaciji emigrantskih društava. Navedene organizacije, iako samostalne, ovisile su o pomoći u uputama Saveza organizacija iseljenika te bez nje vrlo vjerojatno nikada ne bi bili osnovani. Postojalo je još nekoliko marginalnih društava poput “Zvjezda Jugoslavenskih iseljencev” i “Srpska Iseljenička Organizacija” koje su izolirano djelovale te se nisu ostvarile bilo kakav značajan rezultat.²¹³

²⁰⁹ *Iseljenik*, “Organizacija Iseljenika u Splitu” od 15. travnja 1927., 1.

²¹⁰ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 57.

²¹¹ <https://www.rafaelova-druzba.si/zgodovina>(Zadnja posjeta 10.01.2020.)

²¹² Formalno postojalo je više osnivača, ali glavni inicijator i pokretač osnivanja bila je Organizacija iseljenika u Zagrebu.

²¹³ HDA, f. 1071, kut. 548, “Izvjestaj o radu Iseljeničkog komesarijata u 1934 godini.; “Administrativni odsjek”, 23.

11. Savez Organizacija Iseljenika (1928-1940)

11.1. Osnivanje Saveza

Do 1927. godine u Organizaciji iseljenika u Zagrebu sazrijela je ideja o osnivanju Saveza organizacija iseljenika (SORIS) - krovne organizacije svih društava koja se bave migrantima. Formiran je upravni odbor koji je trebao raditi na osnivanju SORIS-a u kojem su najutjecajnije članovi bili predsjednik Organizacije iseljenik u Zagrebu Milorad Stražnicki i visokorangirani HSS-ovac Milostislav Bartulica.²¹⁴ Na samom kraju 1927. godine započeti su pregovori s već postojećim organizacijama, prije svega s Jugoslavenskim iseljeničkim udruženjem iz Splita, a osim toga, dogovoreno je osnivanje potpuno novih organizacija koji će ući u SORIS. Rezultati inicijalnih kontakata bili su pozitivni – JIU je iskazivao interes za osnivanjem i učlanjenjem u SORIS.²¹⁵ Ipak, već do veljače 1928. godine, situacija se temeljito promijenila. JIU je smatrao da inicijativa oko osnivanja SORIS-a mora imati potporu Ministarstva socijalne politike, međutim, ta potpora je izostala.²¹⁶ Ministarstvo je ponudilo svoju pomoć, ali ju je Organizacija iseljenika u Zagrebu odbila jer su smatrali da su uvjeti pomoći neprihvatljivi. Prema tim uvjetima Ministarstvo bi imalo *de facto* nadzor na SORIS-om. Osim toga, JIU je tražio velike ovlasti za svoju organizaciju unutar SORIS-a, između ostalog, zahtijevali su da središte organizacije bude u Splitu, a ne Zagrebu.²¹⁷ Iako je inicijativa u konačnici načelno dogovorila određene potpore državne iseljeničke službe, JIU je i dalje odbijao sudjelovati.²¹⁸ Stvarne razloge odbijanja suradnje JIU-a teško je otkriti. Komunikacija koja je tekla na relaciji Zagreb-Split otkriva da je JIU imao nekonzistentne stavove oko razloga svojeg nesudjelovanja. Izostanak ozbiljne potpore državne iseljeničke službe vjerojatno je samo jedan od faktora odbijanja sudjelovanja. Isto vrijedi i za forsiranje prebacivanja središta u Split. JIU je organizacija s nešto duljom tradicijom od zagrebačke Organizacije iseljenika te je moguće da su smatrali neprihvatljivim da im organizacija s kojom su bili na otprilike istom stupnju razvijenosti diktira sve glavne inicijative. Iako se to u pisanoj komunikaciji ne spominje, postoji mogućnost da je HSS-ovska orijentacija Organizacije iseljenika u Zagrebu JIU-u predstavljala problem.²¹⁹

²¹⁴ HDA, 967, kut. 2, "Zapisnik Glavne Skupštine Organizacije Iseljenika održane dne 9.XI.1927.", 2

²¹⁵ HDA, 967, kut. 3, "Pismo Upravnom odboru Organizacije iseljenika u Splitu od 8. prosinca 1927.", 1.

²¹⁶ HDA, 967, kut. 3, "Br. 118.", 1.

²¹⁷ HDA, 967, kut. 3, "Pismo Upravnom odboru Organizacije iseljenika u Splitu od 29. veljače 1928." 1-3.

²¹⁸ HDA, 967, kut. 2, "Zapisnik XIV Sjednice upravnog odbora Organizacije Iseljenika u Zagrebu održane dne 27. marta 1928. god.", 2.

²¹⁹ AJ, f. 66, 453-715-1929, Br. 151/29, 1.

U konačnici, osnivanje SORIS-a je nekoliko puta odgađano.²²⁰ Tek 21.4.1928. godine Savez je službeno osnovan u Zagrebu. Činile su ga četiri organizacije: Organizacija iseljenika u Zagrebu, Osijeku, Sarajevu i Ljubljani „dok će splitska sigurno također prići ovom našem zajedničkom radu, jer je i ona načelno sa Savez“.²²¹ Za predsjednika je izabran Milorad Stražnický, dok su potpredsjednici bili Uroš Dučić (Sarajevo), Miroslav Friedman (Osijek), Marko Baković (Zagreb) te Ivan Černe (Ljubljana). Organizacijski tajnik bio je Milostislav Bartulica (Zagreb), administrativni tajnik Fran Miklavšič (Ljubljana) i blagajnik Dragutin Andričević (Zagreb). U ostalim upravnim tijelima nalazili su se pojedinci poznati među krugovima koji se bave tzv. iseljeničkim pitanjem. Neki od njih su Stjepan Jobst, Ambroz Stržić, Hinko Sirovatka, Marcel Kolin i drugi. Ciljevi SORIS-a nisu se razlikovali od ciljeva Organizacije iseljenika u Zagrebu osim po tome što se njihovo ostvarivanje trebalo postići koordiniranim radom više organizacija, a ne izoliranim radom samo jednog od društava.²²²

Osnivanje SORIS-a dogodilo se u iznimno lošem trenutku. Narednih gotovo godinu dana nakon osnivanja Saveza Kraljevina SHS prolazilo je kroz turbulentno političko razdoblje u kojem je normalno djelovanje i razvijanje bilo kakvog društvenog rada bilo iznimno otežano. SORIS pod Stražnickýovim vodstvom nije intenzivno radio na ostvarenju zadanih ciljeva. Razlog tomu su političke napetosti u zemlji, ali i činjenica da se Stražnický nije dugo zadržao na čelu Saveza. Godinu dana nakon osnivanja, Savez će proživjeti velike promjene koje će definirati njegov rad do kraja njegova postojanja 1940. godine.²²³

11.2. Milan Marjanović – novi predsjednik SORIS-a

Kao što je već spomenuto, (re)definiranja politike prema migrantima u Kraljevini SHS/Jugoslaviji događala su se u dva navrata. Prvi put u godinama nakon osnivanja nove Kraljevine, a drugi put nakon uvođenja šestosiječanske diktature 1929. godine. Iako formalno nije bila državna institucija, SORIS će biti dio planova reorganizacije službe nakon uvođenja diktature.²²⁴ Cilj reorganizacije, između ostalog, bio je staviti SORIS pod nadzor i kontrolirati ga tako da djeluje potpuno koordinirano s državnom iseljeničkom službom.²²⁵ SORIS je

²²⁰ HDA, 967, kut. 3, “Pismo Upravnom odboru Organizacije iseljenika u Splitu od 29. veljače 1928.”, 1.

²²¹ *Iseljenik*, “Iseljenički Savez” od 01. svibnja 1928.

²²² HDA, 967, kut. 2, “Zapisnik redovite glavne godišnje skupštine Organizacije Iseljenika u Zagrebu održane dne 20. travnja 1929. god.”, 2-3.

²²³ HDA, 967, kut. 2, “Zapisnik redovite glavne godišnje skupštine Organizacije Iseljenika u Zagrebu održane dne 20. travnja 1929. god.”, 2.

²²⁴ Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 211. i Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države*, 99-101.

²²⁵ *Iseljenički svet*, “Državna iseljenička služba” od listopada 1938., 10.

formalno ostao privatna organizacija i do kraja njegovog djelovanja nazivan je privatnom iseljeničkom službom, ali je *de facto* bio dio državne iseljeničke službe. Prvi korak u uspostavljanju kontrole bilo je udaljavanje proHSS-ovskog predsjednika Stražnickog iz SORIS-a. To se postiglo njegovim imenovanjem na diplomatsku poziciju u Buenos Airesu početkom 1929. godine. Sam Stražnický je izgleda bio iznenađen imenovanjem, u intervjuu za "Jutarnji list" o nagađanjima svojeg imenovanja izjavio je: "Ja o mom postavljanju za poslanika u Buenos Aires, još nemam službene obavijesti ... Čitao sam to samo u dnevnim novinama".²²⁶ Prije odlaska Organizacija iseljenika proglasila ga je svojim počasnim predsjednikom.²²⁷ Iako se vratio u Zagreb 1930-ih, Stražnický više nije bio zainteresiran aktivno sudjelovati u radu SORIS-a. Jednom prilikom 1936. godine opomenut je da plati sve zaostale članarine u Organizaciji iseljenika u Zagrebu koje nije plaćao unazad čak dvije godine.²²⁸ Nakon eliminiranja Stražnickog kao relevantnog faktora u SORIS-u, odmah se krenulo u postavljanje novog, pouzdanog predsjednika. Za tu osobu izabran je Milan Marjanović (1879-1955). Cijeli proces postavljanja Marjanovića bio je od ranije isplaniran, tako da je prijenos vlasti sa Stražnickog na Marjanovića prošao bez problema.²²⁹ Ubrzo nakon imenovanja na poziciju predsjednika Organizacije iseljenika u Zagrebu, Marjanović u travnju 1929. godine postaje prvo privremeni, a kasnije i stalni predsjednik SORIS-a. Ostat će na toj funkciji sve do raspuštanja Saveza 1940. godine.²³⁰ Vlasti u Beogradu smatrale su Marjanovića pouzdanom osobom. Rodio se u Kastvu te je još u srednjoškolskim danima politički aktivan zbog čega se našao na udaru tadašnjih vlasti.²³¹ Bio je urednik nekoliko desetaka političkih i književnih listova. Na početku Prvog svjetskog rata služio je u austrougarskoj vojsci, ali iskorištava dopust koji je dobio da bi prebjegao u Italiju gdje sudjeluje u formiranju Jugoslavenskog odbora.²³² Tijekom rata bio je vrlo angažiran u stvaranju južnoslavenske države, posebno među prekooceanskim emigrantima. Bartulica će o Marjanoviću napisati da je „nacionalni ideolog, stvaralac novohrvatstva“ te da je „jugoslavenski apostol“.²³³ Godine 1919. vraća se iz emigracije u novouspostavljenu Kraljevinu SHS gdje nastavlja svoj politički i društveni angažman. Od 1927. do 1929. godine

²²⁶ *Novi iseljenik*, "Dr. M. Stražnický" od 02. ožujka 1929., 1.

²²⁷ *Novi iseljenik*, "Glavna godišnja skupština Organizacije Iseljenika u Zagrebu" od 01. svibnja 1929., 1.

²²⁸ HDA, 967, kut. 2, "Zapisnik sjednice upravnog odbora Organizacije iseljenika u Zagrebu od 27. marta 1936.", 1.

²²⁹ *Novi iseljenik*, "Glavna godišnja skupština Organizacije Iseljenika u Zagrebu" od 01. svibnja 1929., 1.

²³⁰ *Novi iseljenik*, "Milan Marjanović" od 01. lipnja 1929., 3.

²³¹ Milostislav Bartulica, Milan Marjanović: kao čovek, političar, književnik i filozof (Valparaiso: Jugoslavenska narodna obrana, 1918), 2-3.

²³² Bartulica, *Milan Marjanović*, 5.

²³³ Bartulica, *Milan Marjanović*, 15.

radio je u Školi narodnog zdravlja da bi nakon toga vodio Centralni presbiro u Beogradu.²³⁴ Očito se radilo o osobi koja je uživala iznimno veliko povjerenje najvažnijih političkih krugovima u zemlji.

Marjanovićeve kontakti sa SORIS-om prije njegova imenovanja za predsjednika bili su minimalni. Nikada nije bio aktivan član niti u užem vodstvu organizacije. Samo ga se jednom 1928. godine spominje kao jednog od članova Organizacije iseljenika u Zagrebu.²³⁵ Nije sasvim jasno kako je točno Marjanović prvotno došao u kontakt sa Organizacijom iseljenika odnosno SORIS-om. Moguće da je o njihovom radu saznao iz tiska ili od vršnjaka Stražnickog, s kojim je jedno vrijeme zajedno pohađao zagrebačku Klasičnu gimnaziju.²³⁶ Ipak, najvjerojatnije je saznao preko Bartulice. Iako su njihova politička opredjeljenja 1930-ih bila različita. Marjanović je uživao veliko povjerenje beogradskih vlasti, a Bartulica je bio HSS-ovac, njih su dvojica za vrijeme Prvog svjetskog rata i neposredno nakon njega vrlo usko surađivali. Milostislav Bartulica rođen je u Kotoru 1893. godine te je politički angažiran još tijekom stjecanja srednjoškolskog obrazovanja. Bio je suradnikom nekoliko političkih listova. Od 1911. godine bio je urednik lista "Naprednjak", službenog glasila Hrvatske pučke napredne stranke. Netom prije izbijanja rata odlazi u Kraljevinu Srbiju, a nakon izbijanja sukoba priključuje se srpskoj vojsci s kojom sudjeluje u borbama. Kasnije odlazi u Jugoslavenski odbor u kojem radi na jugoslavenskom ujedinjenju. Jedan je najistaknutijih članova Jugoslavenske nacionalističke omladine. Godine 1916. odlazi u Južnu Ameriku gdje agitira među emigrantima za stvaranje Jugoslavije. Tijekom tog razdoblja usko surađuje s Marjanovićem s kojim se zajedno vraća u Kraljevinu SHS 1919. godine.²³⁷

Nakon povratka, Bartulica i Marjanović pokreću list "Obnova". Kao što navodi Božidar Novak, radilo se o listu čiji se pokretači „nisu pridružili ni starim ni novim strankama. Pokušali su stvoriti neku „treću silu“, koja bi igrala ulogu između federalista i centralista. Zalagali su se za ostvarenje ideja i vizija predratnog jugoslovenstva“.²³⁸ U prvom broju Obnove navode da je cilj lista „propagirati i uzgajati jugoslovenstvo kao rasni, psihički, socijalni i kulturni tip“.²³⁹ Bartulica je tekstove pisao ekavicom.²⁴⁰ Iako uvjereni Jugoslaveni, nisu podržavali beogradsku vlast. Marjanović je 1922. godine izjavio da su Srbi centralni

²³⁴ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=38977> (Zadnja posjeta 18.07.2020.)

²³⁵ *Novi iseljenik*, "Obavjesti" od 01. kolovoza 1928., 2.

²³⁶ *Novi iseljenik*, "Dr. M. Stražnicki" od 02. ožujka 1929., 1. i *Novi iseljenik*, "Milan Marjanović" od 01. lipnja 1929., 3.

²³⁷ *Novi iseljenik*, "25-godišnjica rada (god. 1911-1936.)" od rujana/listopad 1936., 1.

²³⁸ Božidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću* (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga i Press data, 2005), 125.

²³⁹ Milan Marjanović, "Naša uvodna riječ", *Obnova* od 22. kolovoza 1919., 1.

²⁴⁰ Npr. Milostislav Bartulica "Jugoslavijom ka Bratstvu naroda", *Obnova* od 22. kolovoza 1919., 2.

narod u Kraljevini koji se prema Hrvatima i Slovencima odnose kao prema podanicima.²⁴¹Iste godine Marjanović je fizički napadnut zbog kritika prema vlasti. Pripadnici Organizacije jugoslavenskih nacionalista (ORUJNA), napali su improviziranim hladnim oružjem, sjekirom, a imali su i revolver koji nisu koristili. Marjanović nije ozbiljno ozlijeđen. Većina napadača je pobjegla. Samo su dva napadača osuđena: jedan na 14, a drugi na samo tri dana zatvora.²⁴² Bartulica je u prvoj polovici 1920-ih promijenio svoje političko opredjeljenje te od uvjerenog propagatora unitarističkog jugoslovenstva postaje HSS-ovac. Od 1926. godine redovito piše za HSS-ovski list "Dom", a kasnije i za "Narodni val" čijim urednikom postaje 1927. godine.²⁴³ Od 1929. godine član je redakcije HSS-ovog lista *Slobodni glas*.²⁴⁴ Neki od Bartulićinih članaka, pogotovo nakon atentana na Stjepana Radića, cenzurirani su.²⁴⁵

Bartulićini tekstovi, iako retorički vrlo agresivni nakon atentata na Radića, od 1929. godine postaju sve rjeđi i blaži. Uvođenje diktature očito je nagnalo Bartulicu da razmotri što i kako piše. U listu *Dom* Bartulica je tijekom 1928. godine napisao 15 tekstova, sljedeće godine svega tri. U svibnju 1930. godine list je zabranjen. U 47 brojeva koliko ih je izašlo te godine, Bartulica nije objavio niti jedan tekst.²⁴⁶ Bartulica je bio svjestan da se politička klima počela mijenjati te da će se gotovo sigurno naći u nemilosti diktature. Iako on sigurno nije lobirao da se Marjanovića postavi na mjesto predsjednika SORIS-a, osobno poznanstvo s njim sigurno mu je pomoglo da uvelike izbjegne političke represije 1930-ih. Iako različitih političkih uvjerenja, Bartulica i Marjanović dobro su surađivali unutar SORIS-a.

²⁴¹ *Narodno jedinstvo*, "Tri godine Jugoslavije" od 04. ožujka 1922., 3.

²⁴² *Slobodna tribuna*, "Napadaj na "Slobodnu Tribunu"" od 04. prosinca 1922.

²⁴³ Novak, *Hrvatsko novinarstvo*, 155.

²⁴⁴ Novak, *Hrvatsko novinarstvo*, 165.

²⁴⁵ Jedan od takvih tekstova bio je sa samog početka 1929. godine kada je Bartulica zapisao:

"-Je li moguće da se u sred državnog parlamenta, to jest; hrvatskog parlamenta - UBIJA VODJU HRVATA?

-Je li moguće da se na očigled svjetske savjesti i kulturne Evrope u jednom gradu - IZ PARABELUMA PUCA NA OCA HRVATSKE?

-Je li moguće da se nekažnjeno i bez zadovoljštine temeljnim načelima i tekovinama civilizacije I DALJE DRŽI NA OKUPU ONA RAZBOJNIČKA KLIKA KOJA JE PROVELA UBISTVO - HRVATSKOGA UČITELJA I PREPORODITELJA?

I vidjeli smo, napokon, svi bez razlike, da je NASTAO STRAHOVIT PONOR između dobra i zla, između naše sapete zemlje i balkanskih zulumčara. I osjetili smo da je temelj poljuljan našem životu, da je nastala praznina, PROVALIJA POD NAMA. Zar može jedan kulturni i slobodarski narod, kao što je hrvatski ŽIVJETI U PAKLU KRVOŽEDNIH HAJDUKA, KOJIMA NIJE SVET NI PRAG SABORA NARODNOG NI DOM ZASTUPNIKA NARODNIH? Zar može dalje poslije toga Hrvatska govoriti i gledati se u lice s onima koji umoriše, po dogovoru, njezinog najboljeg sina - Predsjednika našeg Radića?"

Sve ispod drugog navoda je cenzurirano: Milostislav Bartulica, "Nova Godina 1929.", *Narodni val* od 01. siječnja 1929.

²⁴⁶ *Dom*, *passim* 1928-1930.

11.3. Reorganizacija Saveza

Nakon Marjanovićeve preuzimanja vodstva nad Savezom sredinom 1929. godine, organizacija je u naredne tri godine prolazila kroz turbulentno razdoblje. Iz izvora nije moguće rekonstruirati zašto je Savez u tom periodu prvo gotovo prestao postojati, da bi u konačnici dobio veliku državnu pomoć koja ga je spasila od propasti. Moguć razlog gotovo potpunog raspuštanja društva bio je dolazak svjetske ekonomske krize koja je sigurno negativno utjecala ne samo na prihode SORIS-a već i države o kojoj je Savez uvelike ovisio. Vrhunac agonije društva dogodio se u ožujku 1931. godine kada je Odbor SORIS-a donio odluku da vodstvo Saveza preuzima Organizacija iseljenika u Zagrebu. Savez *de facto* nije djelovao.²⁴⁷ Već kroz nekoliko mjeseci učinjeni su veliki naponi da SORIS ponovo profunkcionira. Kao i s *de facto* raspadom Saveza, ponovno uspostavljanje rada nije moguće detaljno rekonstruirati zbog nedostatka izvora. Može se sa sigurnošću tvrditi da su državne institucije u velikoj mjeri zaslužne za spas društva. Inicijativa za spas Saveza usko je vezana uz Prvi iseljenički kongres koji se održavao u lipnju 1931. godine u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu. Na Kongresu su sudjelovali emigranti koji su za tu priliku posjetili Jugoslaviju, svi važniji faktori državne i privatne iseljeničke službe te nemali dio političke i društvene elite. List *Novi iseljenik* navodi da je temeljni cilj Kongresa „u glavnom informativan; jedna nužno potrebna predradnja da se pravilno shvati problem u svim njegovim pojedinostima prije nego se pristupu njegovom definitivnom rješavanju u saradnji sa predstavnicima iseljenika samih”.²⁴⁸ Kongres je trebao prerasti u tijelo koje će trajno nastaviti djelovati, ali to se nikada nije realiziralo.²⁴⁹ Kongresisti su u Ljubljani dočekani od predstavnika banske uprave i gradskog načelstva. Isti dan otišli su u Zagreb gdje su ih dočekali predstavnici Komore za trgovinu, obrt i industriju, Jadranske straže, Narodnog ženskog saveza, Društva „Kneginja Ljubica“, Udruženja oficira i drugih, Bili su prisutni predsjednik Narodne zaštite Josip Šilović i gradonačelnik Stjepan Srkulj.²⁵⁰ U Beogradu su ih dočekali predstavnici Sokola, Jadranske straže, Udruženja četnika i drugih. Dio kongresista posjetio je Maršalat dvora, Ministarstvo vanjskih poslova, Ministarstvo narodnog zdravlja i socijalne politike te druge državne institucije.²⁵¹ Na kraju, 75 kongresista posjetilo je samog kralja Aleksandra.²⁵²

²⁴⁷ HDA, f. 967, kut. 1, “Zapisnik naročite sjednice Izvršnog Odbora Saveza Oris na istodobnoj sjednici izvršnog odbora Saveza Organizacija Iseljenika u Zagrebu dne 2. ožujka 1931.”, 1.

²⁴⁸ *Novi iseljenik*, “Veliki iseljenički izlet u domovinu” od 01. svibnja 1931., 2.

²⁴⁹ *Novi iseljenik*, “Rezolucija” od 01. kolovoza 1931., 4.

²⁵⁰ *Novi iseljenik* “Doček na glavnom kolodvoru u Zagrebu”, 1. i “Drugo zasjedanje kongresa” od 01. kolovoza 1931., 2.

²⁵¹ *Novi iseljenik*, “Srdačni doček u Beogradu” od 01. kolovoza 1931., 2-3.

²⁵² *Novi iseljenik*, “Iseljenici kod Njeg. Vel. Kralja” od 01. kolovoza 1931., 4.

Iako sudionici Kongresa nisu javno raspravljali o Savezu, upravo je tada krenula ključna inicijativa za njegovim ponovnim uspostavljanjem.²⁵³ Privremeni odbor osnovan je sredinom 1932. godine,²⁵⁴ a u srpnju iste godine održana je Glavna skupština Saveza organizacija iseljenika na kojoj je društvo u potpunosti reorganizirano te od tada ponovno djeluje. Predsjednik je ostao Milan Marjanović.²⁵⁵ Zapisi nastali kasnijih godina otkrivaju da su članovi SORIS-a smatrali da njihova organizacija nije ukinuta početkom 1930-ih te da ima kontinuitet rada od 1928. godine.²⁵⁶ SORIS je i kasnijih godina ostao čvrsto vezan uz organiziranje Iseljeničkih konferencija. Tako je drugi Iseljenički kongres održan u Sarajevu 1933. godine bio ujedno i peta Glavna skupština SORIS-a.²⁵⁷ Organizacija iseljenika u Zagrebu i Savez organizacija iseljenika sudjelovali su i na raznim konferencijama o migrantskoj problematici, poput one u Splitu 1929., Zagrebu, 1931. i Ljubljani 1932. godine. Kongresi i konferencije bili su posjećeni od strane relevantnih stručnjaka te su stoga bili prilika za diskusije o pitanjima vezanim uz državnu i privatnu iseljeničku službu.²⁵⁸

11.4. Proširenje Saveza

Ubrzo nakon reorganizacije krenulo se s pregovorima o priključenju Jugoslavenskog iseljeničkog udruženja iz Splita i Družbe Sv. Rafaela u Savez. U svibnju 1932. godine JIU je primljen u SORIS,²⁵⁹ a isto je učinjeno i s ljubljanskom Družbom dva mjeseca kasnije.²⁶⁰ SORIS je nakon početke krize doživio snažan uzlet, ali to ne znači da je središnjica Saveza (*de facto* cijelo vrijeme okupljena uglavnom oko Organizacije iseljenika u Zagrebu) uspješno nametala i provodila svoju politiku pridruženim društvima. Iako su sve organizacije provodile ključne smjernice i ciljeve Saveza, svojevrstu samosvijest i određenu samostalnost u odnosu na središnjicu zadržale su organizacije koje su osnovane i djelovale van SORIS-a. Radi se prije svega o Jugoslavenskom iseljeničkom udruženju i Družbi Sv. Rafaela. Obzirom da nisu imali resursa za nametanje potpune kontrole nad svim organizacijama, Savez je morao

²⁵³ HDA, f. 967, kut. 2, "Izveštaj tajnika Organizacije Iseljenika u Zagrebu g. D. F. Andričevića podnijet glavnoj skupštini dne 29. aprila 1933. god.", 1

²⁵⁴ *Novi iseljenik*, "Savez Organizacija Iseljenika" od 01. lipnja 1932., 2.

²⁵⁵ *Novi iseljenik*, "Glavna skupština Saveza Organizacija Iseljenika u Splitu" od 01. kolovoza 1932., 1.

²⁵⁶ *Novi iseljenik*, "Govor g. Milana Marjanovića" od studeni-prosinac 1933., 1-2.

²⁵⁷ *Novi iseljenik* Br. 11-12 od studeni-prosinac 1933. "Iseljenički kongres u Sarajevu" od listopada/prosinac 1933., 1.

²⁵⁸ *Novi iseljenik*, "Iseljenička konferencija u Ljubljani" od 01. svibnja 1932., 8.

²⁵⁹ *Novi iseljenik*, "Organizacije iseljenika u Splitu ušla je u Savez ORISA." od 01. lipnja 1932., 4.

²⁶⁰ HDA, f. 967, kut. 1, "Zapisnik I sjednice Izvršnog Odbora Saveza Organizacija Iseljenika, održane dne 17. juna 1932.", 1.

prihvatiti da u društvu postoje centrifugalne silnice koje središnjica ne može u potpunosti kontrolirati.²⁶¹

Za razliku od njih, gotovo sve druge Organizacije iseljenika pridružene SORIS-u središnjica je uspješno kontrolirala. Razlog tomu je činjenica da je njihovo osnivanje inicirala i provela središnjica Saveza. U više navrata SORIS je slao razne pojedince u krajeve za koje su smatrali da imaju velik broj povratnika da pokušaju osnovati nove organizacije. Tako su jednom prilikom 1933. godine Nebojša Travica i Ambroz Strižić posjetili Hrvatsko primorje gdje su osnovali „akcione odobre“ u Kraljevici, Šmriki, Bakaracu, Novom Vinodolskom, Bribiru i Crikvenici koji su kasnije trebali prerasti u organizacije iseljenika.²⁶² Godine 1938. angažiran je novinar Miho Kordić koji je trebao raditi na osnivanju organizacija iseljenika u Dalmaciji.²⁶³ Na taj je način osnovano nekoliko desetaka novih organizacija poput onih u Osijeku, Gospiću, Korčuli, Makarskoj, Dubrovniku, Trebinju i drugdje. Ipak, većina takvih organizacija nije dugo djelovala. Loša financijska situacija i nedostatak interesa vjerojatno su glavni razlozi zašto su se te organizacije ubrzo nakon osnivanja pasivizirale i u konačnici ugasile.²⁶⁴ Okosnica Saveza bila je na relaciji Ljubljana-Zagreb-Split.²⁶⁵

11.5. Veze s bankama i parobrodarskim društvima

Unatoč činjenici da je Savez 1930-ih vodio politički utjecajan Marjanović, ozbiljni financijski problemi i dalje su postojali. Organizacija iseljenika, središnja SORIS-ova organizacija, imala je problema s pronalaženjem adekvatnog prostora za rad. Od 1931. godine dopušteno im je preseljenje iz dotadašnjih prostorija u Samostanskoj ulici u zgradu Iseljeničkog komesarijata.²⁶⁶ Dvije godine nakon toga Organizacija i Komesarijat sele u prostorije već spomenutog Šilovićevo doma.²⁶⁷ Prostorije koje je organizacija koristila bili su unajmljeni te je bilo potrebno plaćati najamninu. Krajem 1934. financijska situacija je

²⁶¹ HDA, f. 967, kut. 2, „Zapisnik sjednice upravnog odbora Organizacije iseljenika u Zagreb, održane dne 29. januara 1937.“, 1-2.

²⁶² *Novi iseljenik*, „Nove organizacije iseljenika u gornjem Jadranu“ od 01. kolovoza 1933., 1

²⁶³ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 174-176.

²⁶⁴ Među aktivnijim organizacijama koje čije je osnivanje inicirala središnjica bile su one u Osijeku, Gospiću i Korčuli: *Iseljenik* i *Novi iseljenik, passim*.

²⁶⁵ Godine 1934. pokušao se reorganizirati ustroj Saveza tako da on ne ovisi toliko o ljubljanskoj, zagrebačkoj i splitskoj organizaciji. Osnovani su „Centri“ Saveza koji su okupljali sve organizacije iseljenika na određenom geografskom području. Osnovani su Centri za Primorje, Kotor i Slavoniju. Centri su trebali postati jedni od glavnih provoditelja politike Saveza, međutim, ubrzo nakon osnivanja Centri su se pokazali neefikasima te su raspušteni: *Novi iseljenik*, „Osnutak Centra Saveza Oris za Primorje“ od 01. srpnja 1934., 7.; *Novi iseljenik*, „Napredak Saveza Organizacija Iseljenika u domovini“ od 01. kolovoza 1934., 8. i *Novi iseljenik*, „Osnutak Centra SORIS u Kotoru“ od 01. rujna 1934., 4-5.

²⁶⁶ *Novi iseljenik*, „Glavna godišnja skupština Organizacije Iseljenika u Zagrebu“ od 01. studenog 1933., 2.

²⁶⁷ *Novi iseljenik*, „Zadaci Iseljeničke službe“ od 01. rujna 1933., 1-2.

postala toliko loša da novaca za najamninu više nije bilo te je postojala opasnost da organizacija ostane bez prostora za rad. Narodna zaštita zamoljena je da besplatno ustupi prostorije društvu, što je i učinjeno.²⁶⁸ Ovakva ozbiljna financijska ranjivost značila je da se Savez mora oslanjati na razne financijere, među kojima se (ponovno) ističu financijske institucije i parobrodarska društva. Sudeći po oglasnom prostoru službenog glasila *Novi iseljenik* i sačuvanim internim dokumentima intenzitet te suradnje bio je jednako velik kao i 1920-ih.²⁶⁹ Jedina razlika bila je u tome što Savez 1930-ih nikada nije primarno ovisio o jednom takvom financijeru kao što je to bio raniji slučaj sa Slavenskom bankom. Osim toga, niti jedan ključni izvor prihoda nije propao te tako ugrozio financije i kredibilitet Saveza. Ipak, ostaje činjenica da je Savez potpuno neprincipijelno s jedne strane javno proklamirao da provodi politiku koja štiti interese migranata, a s druge prisno surađivao s raznim financijskim institucijama i agentima.

Da je Savez i 1930-ih bio vođen ne uvijek plemenitim namjerama govori i činjenica da je jedno vrijeme predsjednik Organizacije iseljenika u Zagrebu bio već spomenuti kontroverzni Stjepan Jobst. Ipak, puno veći problem za organizaciju od Jobsta bila je činjenica da su razni sukobi i napetosti često negativno utjecali na rad društva. Pozadine tih sukoba iz izvora često nije moguće rekonstruirati, ali obzirom da su u njih bile involvirane osobe na najvišim funkcijama očito se radilo o ozbiljnim problemima. Jedna od žrtava takvih sukoba bio je i Jobst koji je 1932. godine naprasno podnio ostavku na funkciju predsjednika te zatražio da ga se izbriše iz članstva. Isto je učinila i njegova supruga Ružica.²⁷⁰ Godine 1937. iz nepoznatih razloga Bartulica je došao u sukob s tadašnjim predsjednikom Organizacije iseljenika u Zagrebu Markom Bakovićem. Još iste godine Baković je podnio ostavku na svoju dužnost i preselio se u Boliviju.²⁷¹ Napetosti u organizaciji pojavile su se i 1933. godine kada je u članstvo primljen već spomenuti javno kritizirani iseljenički izaslanik u Buenos Airesu, Jovo Marčetić.²⁷²

Ovakve interne trzavice najbolje je mogao spriječiti predsjednik Saveza Milan Marjanović, međutim, on se nalazio na čelu Centralnog presbira u Beogradu te je imao samo

²⁶⁸ HDA, f. 967, kut. 2, "Zapisnik sjednice upravnog odbora Organizacije iseljenika u Zagrebu održane dne 5. februara 1935.", 1.

²⁶⁹ Npr. *Novi iseljenik*, "Uredba o poslovanju Prve Hrvatske Štedionice", 1. i "Praštedionica i naši Iseljenici", 2-3. od 01. svibnja 1932. i HDA, f. 967, kut. 1, "Upravni odbor za 1931. god.", 1.

²⁷⁰ HDA, f. 967, kut. 2, "Zapisnik sjednice upravnog odbora Organizacije iseljenika u Zagrebu, održane dne 13. oktobra 1932. god.", 1.

²⁷¹ HDA, f. 967, kut. 2, "Zapisnik sjednice upravnog odbora Organizacije iseljenika u Zagrebu održane dne 6. marta 1937.", 1-2; Marko Baković vjerojatno je bio u rodu s kasnije poznatim sestrama Baković.

²⁷² HDA, f. 967, kut. 2, "Zapisnik sjednice upravnog odbora Organizacije Iseljenika u Zagrebu održane dne 27. mar. 1933." 1.

ograničen utjecaj na događanja u Zagrebu. Neki članovi Saveza optuživali su Marjanovića da je neaktivan ne zato jer je nije fizički prisutan u Zagrebu, nego zato jer je nezainteresiran.²⁷³ Da li je to istina i u kojoj mjeri nije moguće utvrditi, međutim, neaktivnost članova, ponekad i visokorangiranih, bila je problem. Bakovićev nasljednik na funkciji predsjednika Organizacije iseljenika u Zagrebu, Eduard Miloslavić, inače profesor na Medicinskom fakultetu koji će kasnije istraživati zločin u Katinskoj šumi, često je bio odsutan sa sjednica organizacije, što je pravdao nedostatkom vremena.²⁷⁴

²⁷³ HDA, f. 967, kut. 3, “423/35., 8/11 1935.”, 1. i HDA, f. 967, kut. 3, “Br. 423/35, Kotor-Muo 22/X 1935”, 1.

²⁷⁴ HDA, f. 967, kut. 2, “Pismo Edvardu L. Miloslaviću od 19.2.1938. godine”, 1.

12. Odgađanje asimilacije

Državna i privatna migrantska služba dolaskom svjetske ekonomske krize 1930-ih bile su prinuđene revidirati svoje politike i prilagoditi ih novim okolnostima. Ključna promjena u globalnim i jugoslavenskim migracijama nakon 1929. godine bila je ta da je broj migranta naglo opao. Neki u Jugoslaviji su temeljem toga zaključili da ne samo da (neko vrijeme) više neće biti emigriranja, nego da će se emigranti koji su već godinama u nekoj od prekoceanskih zemalja početi masovno vraćati. Fedor Aranicki je na Prvom iseljeničkom kongresu 1931. godine izjavio da je povratak emigranta važan iz ekonomskih (direktno donošenje doznaka i *know-how-a* raznih proizvodnih procesa) i nacionalnih razloga (očuvanje nacionalnog korpusa). Osim poticanja na povratak, jedan od ciljeva migrantske politike bilo je i odgađanje asimilacije emigranta koji se ne mogu ili ne žele vratiti u Jugoslaviju.²⁷⁵ Ovakve okolnosti bile su povoljne, ali ne i idealne. Samo bi masovni povratak gotovo svih emigranta i prestanak emigriranja značili da je jugoslavenska migrantska politika u potpunosti ostvarila sve svoje ciljeve. To nije bilo moguće. Migracije su prirodna pojava u svakom društvu, a svako masovnije migriranje čak i potpuno uređeni državni aparat nije mogao spriječiti. Američke vlasti su nakon uvođenja restrikcija 1921. odnosno 1923. godine bile suočeni s velikim priljevom ilegalnih migranata koje njihove dobro organizirane granične službe nisu mogle spriječiti. Isto bi se dogodilo i u Jugoslaviji da je zabranila emigriranje – neefikasni državni aparat ne bi bio u stanju provesti tu odluku. Osobe odgovorne za kreiranje i implementiranje jugoslavenske migrantske politike toga su bili svjesni te su stoga uveli mjere koje su smatrali provedivima. Tijekom 1930-ih cjelokupni emigrantski korpus bio je dio migrantske politike, međutim, veći fokus stavlja se na određene skupine emigranta. Radilo se o emigrantima koji su bili toliko ranjivi da su tražili pomoć jugoslavenskih vlasti (osiromašeni emigranti i djeca emigranata) i emigranti koji su se htjeli posjetiti ili se vratiti u Jugoslaviju, što su im jugoslavenske vlasti nastojale olakšati (iseljenički turizam, kolonizacija emigranata u Jugoslaviji i starački domovi za emigrante). Samo na taj način, ciljanjem na skupine koje su ranjive i treba im pomoć države te skupine koje već imaju namjeru posjetiti odnosno vratiti se u Jugoslaviju, je jugoslavenska migrantska politika mogla relativno uspješno obuhvatiti dijelove emigrantskog korpusa.

²⁷⁵ Fedor Aranicki predlagao je 12 mjera koje su se trebale provoditi u emigraciji, a koje su trebale odgoditi asimilaciju: podupiranje emigrantskih organizacija; podupiranje emigrantskog tiska; podizanje jugoslavenskih škola; podizanje crkva; otvaranje većeg broja konzulata; osnivanje jugoslavenskih čitaonica; osnivanje narodnih domova; organiziranje raznih izložbi; prikazivanje raznih filmova; podupiranje proslava za „narodne praznike“; podupiranje izleta emigranta u Jugoslaviju te poticanje na povratak: *Novi iseljenik*, „Za povratak iseljenika“ od 01. kolovoza 1931., 10.

Smatralo se da će se takva politika najbolje provoditi koordinacijom državne i privatne iseljeničke službe te je stoga *Savez organizacija iseljenika* imao važnu ulogu u jugoslavenskoj migrantskoj politici 1930-ih godina.

12.1. Zadržavanje nadzora nad repatrijantima²⁷⁶

Prema jugoslavenskim zakonima parobrodarska društva koja su djelovala u zemlji morala su prilikom povratka iz neke od prekoceanskih zemalja osigurati besplatno ili uz sniženu cijenu mjesta za jugoslavenske emigrante koji su se u zemlji useljenja nalazili u lošoj socio-ekonomskoj situaciji te nisu imali sredstava za povratak u Jugoslaviju. Radilo se o iznimno ranjivoj skupini koja u svojoj situaciji nije imala izbora nego prihvatiti besplatnu/jeftinu kartu za Jugoslaviju.²⁷⁷ Točan broj raptrijanata teško je utvrditi. Podaci koji postoje ne obuhvaćaju cijelo međuratno razdoblje, a osim toga brojke za određene godine se donekle razlikuju ovisno o tome iz kojeg su izvora. Za razdoblje 1924. do 1932. godine u Jugoslaviju se vratilo preko devet tisuća repatrijanata, što predstavlja otprilike 10% svih povratnika.²⁷⁸ Ukoliko je navedeni postotak repatrijanata bio prisutan tijekom cijelog međuratnog razdoblja, što nije moguće potvrditi zbog nedostatka izvora, onda je ukupni broj repatrijanata bio otprilike 15 tisuća. Čak i ako ubrojimo samo repatrijante iz godina za koje postoje podaci, možemo zaključiti da je upravo preko tog programa jugoslavenska migrantska politika „vratila“ u zemlju uvjerljivo najveći broj emigranata. Ipak, raptriranje je bilo opterećeno velikim problemima. Prvi problem je što je repatriranje bilo skupo. Na godišnjoj razini troškovi repatriranja za Iseljenički fond bili su od 500,000 do milijun dinara. Obzirom da organiziranje repatriranja provodila neefikasna i korumpirana državna iseljenička služba, samo provođenje nikada nije bilo zadovoljavajuće. S jedne strane postojali su emigranti koji su za svoje repatriranje čekali više od godine dana,²⁷⁹ a s druge repatirci za koje se nakon povratka u Jugoslaviju saznalo da ne samo da nisu siromašni,²⁸⁰ nego su se

²⁷⁶ Radi se o pogrešnom terminu. Repatrijanti (tj. „repatirci“ kako ih se zvalo u međuratnoj Jugoslaviji) je termin koji označava sve povratnike. Ipak, tijekom cijelog međuratnog razdoblja termin je označavao isključivo emigrante koji su se vratili u Jugoslaviju temeljem svojeg lošeg socio-ekonomskog statusa (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=52487>, zadnja posjeta: 22.05.2020.)

²⁷⁷ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 210.

²⁷⁸ *Novi iseljenik*, „Govor g. Ljubomira Tomašića“ od 01. lipnja 1933., 1-2. i Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, 131.

²⁷⁹ *Novi iseljenik*, „Repatrijacija naših iseljenika iz Južne Amerike“ od 01. lipnja 1932., 4.

²⁸⁰ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 210.

vratili s povećom svotom novaca.²⁸¹ Navedeni problemi nastojali su se riješiti, ali problemi su se zadržali tijekom cijelog međuratnog razdoblja.²⁸²

12.2. Turističko-domaćinska škola u Vignju

Privatna iseljenička služba nije direktno sudjelovala u repatriranju. Logistički i financijski to nisu mogli podnijeti, međutim, neki drugi programi manjeg obujma mogli su biti realizirani. Tako je SORIS 1937. godine otvorio Turističko-domaćinsku školu u Vignju na Pelješcu. Svrha škole bila je osposobiti djevojčice iz iseljeničkih odnosno povratničkih obitelji za turistička zanimanja te razviti turizam. Na taj način nastojalo se vezati obitelji djevojčica uz Dalmaciju što je trebalo spriječiti njihovo emigriranje odnosno utjecati da se roditelji emigranti vrte u Jugoslaviju.²⁸³ Sama realizacija projekta nije bila uspješna. Tečaj je kroz nekoliko godina ukupno završilo tek 20-ak djevojaka.²⁸⁴ Velik broj kritika stizao je na račun voditelja škole: Brezinščaka²⁸⁵ i Hinka Sirovatke. Optužbe su se odnosile na ozbiljne nepravilnosti u radu. Čak je poslana interna kontrola koja je utvrdila da je vođenje financija škole bilo iznimno nemarno te da je moguće da su se dogodile razne malverzacije.²⁸⁶

12.3. Zadržavanje nadzora na starcima

Godine 1933. SORIS-u i Narodnoj zaštiti dodijeljen je kompleks zgrada u Jelsi na Hvaru s ciljem otvaranja „Doma za stare i iznemogle iseljenike i povratnike“.²⁸⁷ Kapacitet Doma bio je mali, svega 16 osoba. Brigu o korisnicima doma vodile su sestre Dominikanke s Korčule.²⁸⁸ Dom nikada nije funkcionirao u punom kapacitetu zbog nedostatka financija. Njegovi vlasnici tražili su pomoć od državnih institucija, ali i od raznih imućnijih pojedinaca, među kojima je bio i Arko, bivši voditelj propale Slavenske banke.²⁸⁹

²⁸¹ *Novi iseljenik*, „Repatriacija naših iseljenika“ od 01. siječnja 1932., 8.

²⁸² Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 211.

²⁸³ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 173.

²⁸⁴ *Novi iseljenik*, „Prvi šestomjesečni tečaj Domaćinske škole u Vignju“ od 01. srpnja 1937., 5. i *Novi iseljenik*, „Iseljenici i naš turizam“ od 01. lipnja 1937., 4-5.

²⁸⁵ Prvo ime nije poznato.

²⁸⁶ HDA, F. 967, kut. 1, „Dok. br. 367/38 od 30.10.1938.“, 1-2 i HDA, f. 967, kut. 15, „Primjedbe o radu Brezinščaka od 4. februara 1938“ 1 i 8-10.

²⁸⁷ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 161.

²⁸⁸ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 164.

²⁸⁹ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu“, 162.

12.4. Iseljenički turizam

Osim skupina koje su trebale pomoć, postojali su emigranti koji su svojevremeno htjeli posjetiti ili trajno se vratiti u Jugoslaviju, što im je državna i privatna iseljenička služba nastojala maksimalno olakšati. Jedna od njih su bili emigranti turisti. Radilo se uglavnom o emigrantima koji već nekoliko desetljeća žive u nekoj od prekontinentalnih zemalja ili čak o drugoj ili trećoj generaciji emigranata koji nisu imali direktnih iskustava s Jugoslavijom. Cilj njihova dolaska bio je maksimalno ih povezati s Jugoslavijom te na taj način odgoditi njihovu integraciju. SORIS je u razvoju ovakve vrste turizma igrao veliku ulogu. Vrlo brzo nakon preuzimanja vodstva Saveza od strane Marjanovića, razvoj emigrantskog turizma istaknut je kao jedan od ključnih ciljeva organizacije.²⁹⁰ Službeno glasilo Saveza, *Novi iseljenik*, počeo je reklamirati jugoslavenske turističke destinacije.²⁹¹ U propagiranju i razvoju takve vrste turizma iznimno velika pomoć došla je od Marjanovića, tj. od njegovog političkog utjecaja. SORIS je imao podršku Iseljeničkog komesarijata i Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja,²⁹² ali i cijelog niza drugih društava, organizacija i privrednih subjekata.²⁹³ Postojala je bojazan da će vojska Kraljevine Jugoslavije pokušati pozvati u službu neke od izletnika, međutim, Marjanović je uspio lobirati da se svi izletnici prilikom posjete Jugoslaviji oslobode vojne obveze na šest mjeseci.²⁹⁴ Izletničke grupe bile su heterogene. Bile su različitih veličina, posjećivali su različite krajeve Jugoslavije, neki su ostajali po nekoliko tjedana, a neki i duže. U listu *Novi iseljenik* ostao je sačuvan itinerar dobro organizirane grupe koja je posjetila Jugoslaviju u srpnju 1932. godine. Drugog srpnja došli su vlakom u Jesenice. Nakon toga otišli su u Ljubljano i Zagreb. Razgledali su Zagreb i okolicu te su 4.7. posjetili Beograd. Sljedeći dan posjetili su Sarajevo, a 7.7. stižu u Dubrovnik. Dva dana kasnije posjetili su Split gdje su se zadržali 10-15 dana. U svakom od tih mjesta imali su doček. Nakon toga posjećuju Sušak i Plitvička jezera nakon čega odlaze u Sloveniju posjetiti Bled, Bohinj i Alpe. Početkom kolovoza otišli su natrag u SAD.²⁹⁵ Prema SORIS-u od 1929. do 1932. godine čak

²⁹⁰ HDA, F. 967, kut. 2, "Zapisnik sjednice Upravnog odbora Organizacije Iseljenika održane 16 i 17 lipnja 1929. god.", 1.

²⁹¹ *Novi iseljenik*, *passim*.

²⁹² *Novi iseljenik*, "Iz Saveza Or. Isa." od 01. kolovoza 1929., 12.

²⁹³ Među suradnicima bilo je i nekoliko parobrodarskih društava poput Hamburg-America linie, Cunard line, White star line i Red star line. Ostali suradnici bili su uglavnom hoteli i prijevozna društva koja su djelovala na području Jugoslavije: *Novi iseljenik*, "Iseljenci izlet u domovinu" od 01. ožujka 1930., 1-2., *Novi iseljenik*, "Iseljenci izlet u domovinu" od 15. ožujka 1930., 3. i *Novi iseljenik*, "Izletnicima u stari kraj" od 15. ožujka 1930., 5.

²⁹⁴ *Novi iseljenik*, "Iseljenici izletnici i vojna dužnost" od 01. svibnja 1931.

²⁹⁵ *Novi iseljenik*, "Raspored dolazaka i boravaka iseljenika-izletnika u Jugoslaviji" od 01. srpnja 1932., 1.

10,000 izletnika emigranta posjetilo je Jugoslaviju.²⁹⁶ Nije jasno radi li se o ukupnom broju turista ili samo onima čije izlete je (su)organizirao Savez. Ukupan broj izletnika nije moguće utvrditi, tako da navedenu brojku nije moguće potvrditi ili opovrgnuti. Ukoliko se radi o broju izletnika koji su došli barem djelomično došli uz pomoć SORIS-a, onda se radi o pretjerivanju. Sudeći po službenom glasilu Saveza, ta je organizacija tijekom 1930-uh uspjela dovesti svega nekoliko tisuća emigranta turista u Jugoslaviju.²⁹⁷

12.5. Kolonizacija

Osim izletnika koji su Jugoslaviju namjeravali posjetiti samo privremeno, postojali su i oni koji su se htjeli za stalno vratiti. Za jugoslavensku migrantsku politiku oni su predstavljali idealni razvoj situacije. Povratak emigranta donosio je ekonomske benefite Jugoslaviji te je išao u prilog očuvanju nacionalnog korpusa. Nakon njihova povratka državne institucije više nisu trebale ulagati velike resurse u prekoceanske emigrantske zajednice za ostvarenje svojih ciljeva. Kolonizacija povratnika bila je dio šire agrarne reforme, a provodila se tako da su se napušteni ili neobrađeni posjedi dodjeljivali zainteresiranima. Kolonizatori su dolazili uglavnom iz Jugoslavije, dok je broj emigranta bio iznimno mali. Prema podacima SORIS-a, čak 6.000 povratnika živjelo je u Slavoniji početkom 1930-ih, od čega je njih svega 50 kolonizirano.²⁹⁸ Razlozi tako malog broja kolonizatora iz emigracije leži u činjenici da su se emigranti uglavnom vraćali na posjede s kojih su otišli. Tako su se vraćali vlastitim obiteljima i u njima poznatu sredinu. Osim toga, emigranti su bili nepovjerljivi prema jugoslavenskim vlastima, što je bilo opravdano obzirom da su nekim kolonizatorima bili dodijeljeni nekvalitetni posjedi.²⁹⁹

²⁹⁶ *Novi iseljenik*, "Iseljenički izleti" od 10. srpnja 1938., 2.

²⁹⁷ *Novi iseljenik*, *passim*.

²⁹⁸ Josip Humjan, "Prilog poznavanju slavonske povijesti: Savez organizacija iseljenika i pokušaji kolonizacije iseljenika povratnika 1930-ih godina.", *Rostra* 9, br. 9 (2018): 134.

²⁹⁹ Hofgräff „Hrvati u svjetlu politike prema iseljentištvu“, 232.

13. Djelovanje SORIS-a u Jugoslaviji

Državna iseljenička služba i SORIS nisu u fokusu svog rada imali samo emigrante, već cjelokupno tzv. iseljeničko pitanje, što je obuhvaćalo i podizanje svijesti o tom problemu u najširoj jugoslavenskoj javnosti. Jedan od načina kojim se to trebalo postići bilo je održavanje Iseljeničkog tjedna. Uvijek se održavao u studenom i/ili prosincu a bio je obilježen raznim javnim predavanjima na temu jugoslavenskih migracija i migranata. Prvi Iseljenički tjedan bio je organiziran od strane Družbe Sv. Rafaela 1930. godine i održavao se samo na području Slovenije.³⁰⁰ Dvije godine kasnije, na inicijativu SORIS-a, Iseljenički tjedan održan je u cijeloj Jugoslaviji. Vjerojatno uz Marjanovićevu pomoć, u realizaciju je bio uključen cijeli niz institucija. Tako su se predavanja održavala u osnovnim i srednjim školama, na sveučilištu, na radiju, u katoličkim crkvama i drugdje. Realizaciji je pomogla državna iseljenička služba.³⁰¹ Publika kojoj je Iseljenički tjedan bio namijenjen često nije mnogo znala o migracijama (van migrantskih iskustava članova obitelji i poznanika) te je stoga sadržaj najčešće bio prilično simplificiran.³⁰² Do koje mjere su predavanja imala utjecaja na jugoslavensku javnost nitko iz državne ili privatne iseljeničke službe nije pokušao procijeniti. Obzirom da temeljem novinskih i arhivskih izvora nije moguće procijeniti dosege Iseljeničkog tjedna, njegova efikasnost ostaje otvoreno pitanje.

Osim putem Iseljeničkog tjedna, jugoslavensku se javnost o migrantskoj problematici pokušalo senzibilizirati i putem Iseljeničkih muzeja. Dva takva muzeja otvorena su u Jugoslaviji: jedan u Zagrebu 1936., a drugi u Splitu 1937. godine.³⁰³ U ukupno 15 prostorija koliko su oba Muzeja imala, zainteresiranoj javnosti predstavljeni su razni aspekti jugoslavenskog migrantskog iskustva.³⁰⁴ Radilo se o raznim predmetima, fotografijama i sličnom vezanih uz emigrantske zemlje, gradove čak i određena zanimanja koja su emigranti često radili.³⁰⁵ Kao što je slučaj i s Iseljeničkim tjednom, utjecaj Iseljeničkog muzeja na širu javnost nije moguće odrediti.

³⁰⁰ *Novi iseljenik*, "Iseljenička nedelja u Sloveniji" od 01. prosinca 1931., 7.

³⁰¹ *Novi iseljenik*, "Uspjeh Iseljeničke Nedjelje" od 01. siječnja 1933., 1.

³⁰² Npr. *Novi iseljenik*, "Naši iseljenici", "O kolonizaciji naših iseljenika", "Migraciona autarkija" i "Zaštita privatno-pravnih interesa naših iseljenika i njihovih porodica" od 01. siječnja 1934. te *Novi iseljenik* od 01. prosinca 1932., *passim*.

³⁰³ Rajka Bućin, "Iseljenički muzej u Zagrebu (1933. – 1940.)", *Časopis za suvremenu povijest* 50 (2018): 369 i Josip Humjan, „Emigranti i politika sjećanja u Kraljevini Jugoslaviji: otvaranje i rad Iseljeničkih muzeja u Zagrebu i Splitu (1933-1941)“, 7.

³⁰⁴ Humjan, „Emigranti i politika sjećanja“, 8.

³⁰⁵ Bućin, "Iseljenički muzej“, 371.

14. Raspad Saveza (1940-1941)

Savez organizacija iseljenika vrlo je čvrsto vezao svoje djelovanje uz Marjanovića odnosno uz državu i njene institucije. Krajem 1930-ih kada su političke napetosti uzele maha te se politički poredak unutar zemlje počeo temeljito mijenjati, posljedično dolazi i do velikih promjena unutar SORIS-a. Još početkom 1939. godine Savez više nije mogao računati na potpore državne iseljeničke službe u punom opsegu. Fedor Aranicki, koji se tada nalazio na visokorangiranom položaju u Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja, čak je poništavao svoje potpise kojima su se odobravale određene potpore SORIS-u. “Na sve pokušaje da se to sredi, gosp. Aranicki je odgovarao još većim i bezrazložnim navalama čak i na blagajnike tako, da je po sudu svih koji su kod toga sudjelovali, vršio abnormalne postupke, koji se potpuno kose sa zdravim razumom i sa pravilnom saradnjom našeg Saveza i [državne] Iseljeničke službe”.³⁰⁶ Nastankom Banovine Hrvatske 1939. godine SORIS se *de facto* raspao na tri dijela: slovenski, hrvatski i srpski.³⁰⁷ Trebalo je čekati do travnja 1940. godine da se SORIS i *de iure* raspade. Nova, ujedno i najveća od tri novoosnovane organizacije bio je Hrvatski iseljenički savez (HIS) za čijeg je predsjednik izabran HSS-ovac Tomo Baburić³⁰⁸ koji je na tu poziciju došao „po osebnom povjerenju dra Mačeka“.³⁰⁹ Nastankom Banovine Hrvatske dijelovi SORIS-a, a kasnije cjelokupni HIS, su počeli otvoreno podržavati HSS.³¹⁰ To je bio veliki odmak u odnosu na politiku SORIS-a koji svoje političke veze nije javno razotkrivao. Za počasne predsjednike HIS-a izabrani su odmah po osnivanju Vlatko Maček i Alojzije Stepinac,³¹¹ a Organizacija iseljenika u Zagrebu mijenja ime u Organizacija iseljenika „Stjepan Radić“ u Zagrebu.³¹² List *Novi iseljenik* preimenovan je u *Hrvatski iseljenik*, a teme koje službeno glasilo obrađuje sve se više fokusiraju na hrvatsku emigraciju. Zanimljivo je pismo koje je Bartulica dobio iz Magellanesa (Čile) od Jugoslavenskog doma nakon promjene imena lista: „Vama bivšem uredniku “Jugoslavenske države”, autoru “Raspeća Srbije” i ideologu jugoslavenske misli među iseljenicima, povraćamo “Hrv. Iseljenik”, jer smatramo, da “Novi Iseljenik” nije trebao da promeni ime,

³⁰⁶ HDA, f. 967, kut. 1, “Zapisnik XVIII. sjednice Središnje Uprave Saveza Organizacija Iseljenika održane dne 28. januara 1939.”, 2.

³⁰⁷ HDA, f. 967, kut. 1, “Zapisnik XXXI. sjednice Središnje Uprave Saveza Organizacija Iseljenika održane dne 11. septembra 1939.”, 2.

³⁰⁸ HDA, f. 967, kut. 1, “Pozdrav Hrvatskog Iseljeničkog Saveza iseljenoj Hrvatskoj” od 12.4.1940.“, 1.

³⁰⁹ HDA, f. 967, kut. 1, “S. Br. 400/40 od 16.11.1940.”, 1.

³¹⁰ Milostislav Bartulica, “Banovina Hrvatska”, *Novi iseljenik* od rujna/listopad 1939., 1-2.

³¹¹ HDA, f. 967, kut. 1, “Zapisnik I. glavne konstituirajuće skupštine Saveza Organizacija Iseljenika Banovine Hrvatske /Hrvatskog Iseljeničkog Saveza/ održane dne 7. travnja 1940.”, 3.

³¹² HDA, f. 967, kut. 1, “Zapisnik sjednice Organizacije Iseljenika “Stjepan Radić” u Zagrebu, koja se je održala dne 18. aprila 1940.”, 1.

pošto su svi iseljenici bili Srbi, Hrvati ili Slovenci, makar u inostranstvu Jugoslovenski iseljenici, a pogotov mi [u] Magallanesu, bili smo, ostajemo i ostaćemo Jugosloveni“.³¹³ Iako se HIS čvrsto vezao uz HSS koji im je obećao pomoći u radu, ta pomoć je izostala. Savez se našao u ozbiljnim financijskim problemima.³¹⁴ Od osnutka HIS-a do raspada Kraljevine Jugoslavije prošlo je točno godinu dana. U tom politički turbulentnom i nestabilnom razdoblju Savez se, uz sve financijske problem, nije uspio stabilizirati i bez teškoća obavljati redovne aktivnosti. Sudeći prema dostupnim podacima, aktivnost HIS-a 1940. i 1941. godine bila je manje od 10% godišnje aktivnosti SORIS-a u razdoblju od 1936. do 1939. godine. Zadnji sačuvani HIS-ov zapis nastao je 20. ožujka 1941. godine.³¹⁵ Nastankom Nezavisne Države Hrvatske HIS se raspustio. Samo formalno je 1944. godine osnovan Hrvatski Izselenički Savez NDH, ali on nikada nije djelovao.³¹⁶ Zanimljivo je da je 1951. godine osnovana *Matica iseljenika Hrvatske* (MIH) koja je u prvim godinama svoga rada *de facto* djelomično baštinila rad SORIS-a.³¹⁷ Obzirom da pitanje (dis)konuiteta SORIS-a i MIH-a nije tema ovoga rada, ono ostaje za neka buduća istraživanja.

³¹³ HDA, f. 967, kut. 1, “Pismo Milostislavu Bartulici iz Punta Arenasa od 2. aprila 1940.”, 1.

³¹⁴ HDA, f. 967, kut. 1, “Zapisnik I. sjednice Središnje Uprave Hrvatskog Iseljeničkog Saveza održane dne 12. travnja 1940.”, 2-3.

³¹⁵ HDA, f. 967, kut. 5, “Protokol 1936-1941”, 45, 82, 121 i 150.

³¹⁶ HDA, f. 790, kut. 68, „Pravila Hrvatskog Izseleničkog Saveza Nezavisne Državne Hrvatske“, 1-3.

³¹⁷ HDA, f. 1614, *passim*.

15. Zaključak

Iako je nekoliko autora u proteklih desetak godina dalo kvalitetan doprinos razumijevanju jugoslavenske migrantske politike, prostor za daljnja istraživanja je velik. Ovaj rad nastoji dati doprinos istraživanju ove nepravedeno zapostavljene teme. Međuratne jugoslavenske migracije nezahvalna su tema za istraživanje jer je oslanjanje na druge znanstvene radove moguće samo u ograničenom obliku. To znači da je dugotrajan rad u povijesnim arhivima i čitaonicama neizbježan. Za određene segmente ovog rada nije postojalo dovoljno povijesnih izvora. Radi se prije svega o radu Hrvatskog radiše i Narodne zaštite, te o *de facto* raspuštanju i ponovnom organiziranju Saveza Organizacija iseljenika na samom početku 1930-ih. Unatoč tome, temeljem relevantne literature te povijesnih izvora moguće je razotkriti neke nove aspekte rada tzv. iseljeničke službe. Nakon uvodnog dijela u kojem se objašnjava kontekst globalnih i jugoslavenskih migracija tijekom 19. i prve polovice 20. stoljeća, rad obrađuje vezu migracija i nacionalizma. S jedne strane postojala je proklamirana državna politika prema kojoj se Jugoslavija brinula o (slavenskim) migrantima. S druge strane bila je praksa rada državnih institucija tj. njezinih službenika koja je bila prožeta korupcijom, nesposobnošću i nemotiviranošću na svim razinama. Povjerenje između migranta i državnih službenika bilo je na niskoj razini. Takva situacija otvarala je prostor za samoorganiziranje odnosno za osnivanje migrantskih organizacija. Osnivanje i rad SORIS-a najkorisniji je doprinos ovog rada poznavanju jugoslavenske migrantske problematike. Ova formalno privatna organizacija bila je svojevrsna nadogradnja državne iseljeničke službe. SORIS je trebao djelomično anulirati nepovjerenje migranata prema državnim vlastima. Osim toga, trebao je agilnije i preciznije djelovati o državnih institucija. Radi malobrojnog članstva i financijskih ograničenja od privatne iseljeničke službe očekivali su se samo ograničeni doprinosi rješavanju tzv. iseljeničkog pitanja. Iako je određenih uspjeha bilo, oni nisu bili na očekivanoj razini. Unatoč tomu, rad SORIS-a je zanimljiv jer je djelovao na inovativan način. Organiziranje Iseljeničkog tjedna i otvaranje Iseljeničkih muzeja teško bi bili provedivi samo od strane državne iseljeničke službe. Otegotna okolnost privatnoj iseljeničkoj službi bila je ta što je djelovala u zemlji s velikim društvenim i političkim problemima, što je značilo da rad na „sporednim“ temama, kao što su migracije, nikada nije došlo u fokus ključnih političkih krugova i širokih društvenih slojeva. Osim toga, svjetska ekonomska kriza 1930-ih značajno je otežavala bilo kakav društveni angažman. Nastankom Banovine Hrvatske počinje se urušavati infrastruktura privatne iseljeničke službe te se do izbivanja Drugog svjetskog rata nije uspostavila (mreža) organizacija nalik SORIS-u.

16. Bibliografija

Izvori

I. Arhivi:

a) Hrvatski državni arhiv (Zagreb)

Fond Iseljenički komesarijat (1071)

Fond Matica iseljenika Hrvatske (1614)

Fond Razne osobe (1081)

Fond Savez organizacija iseljenika (967)

Fond Slavenska banka d.d. (541)

Fond Zemaljska vlada. Predsjedništvo (78)

Osobni fond Ante Tresić-Pavičić (834)

Osobni fond Artur Benko Grado (790)

b) Arhiv Jugoslavije (Beograd)

Fond Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije (66)

II. Novine:

Dom (Zagreb)

Iseljenički svet (Beograd)

Iseljenik (Zagreb)

Jutarnji list (Zagreb)

Narodna zaštita (Zagreb)

Narodni val (Zagreb)

Narodno jedinstvo (Zagreb)

Novi iseljenik (Zagreb)

Obnova (Zagreb)

Obzor (Zagreb)

Radiša (Zagreb)

Riječ (Zagreb)

Slobodna tribuna (Zagreb)

Socijalni preporodaj (Beograd)

Literatura

- Bartulica, Milostislav. Milan Marjanović: kao čovek, političar, književnik i filozof. Valparaiso: Jugoslavenska narodna obrana, 1918.
- Branica, Vanja. "Institucionalna skrb za siromašnu i nezbrinutu djecu u gradu Zagrebu od 1900. do 1940.". Doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2009.
- Brunnbauer, Ulf. „Emigration Policies and Nation-building in Interwar Yugoslavia”. *European History Quarterly* 42(2012): 602-627.
- Brunnbauer, Ulf. *Globalizing Southeastern Europe : emigrants, America, and the state since the late nineteenth century*. London: Lexington books, 2016.
- Bućin, Rajka. "Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine: Ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu." *Arhivski vjesnik* 60 (2017): 37-60.
- Bućin, Rajka. "Iseljenički muzej u Zagrebu (1933. – 1940.)." *Časopis za suvremenu povijest* 50, br. 2 (2018): 363-387.
- Daniels, Roger. *Coming to America: a history of immigrations and ethincity in American life*. New York: Harper Collins Publishers, 1991.
- Đikanović, Vesna. *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države: Jugoslovensko iskustvo 1918-1941*. Beograd: INS, 2012.
- Govorchin, Gerald Gilbert. *Americans from Yugoslavia*. Gainseville: University of Florida press, 1961.
- Hammar, Thomas *Democracy and the nation state : aliens, denizens and citizens in a world of international migration*. Aldershot : Avebury, 1990.
- Handlin, Oscar. *The uprooted*. Boston: Little, Brown and Company, 1979
- Hofgräff, Darija. „Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu 1920.-1939.“. Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2018.
- Humjan, Josip. "Prilog poznavanju slavonske povijesti: Savez organizacija iseljenika i pokušaji kolonizacije iseljenika povratnika 1930-ih godina." *Rostra* 9, br. 9 (2018): 131-136
- Jones, Maldwyn Allen. *American immigration*, 2. izdanje. Chicago; London: The University of Chicago Press, cop., 1992.

- Kolar Dimitrijević, Mira. „Artur Benko Grado Bojnički kao evidentičar migracionih i masovno gospodarsko-socijalnih kretanja u Hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća“. *Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja* 22 (2012): 108-126.
- Kolar Dimitrijević, Mira. Hrvatski Radiša: 1903.-1945. Zagreb: Dom i svijet i Hrvatski radiša, 2004.
- Kraut, Alan. *The huddled masses: the immigrant in American society: 1880.-1921*. Wheeling: Harlan Davidson, 1982.
- Lalich, Walter Vori. „Bitka za Kalgoorlie: stradanje hrvatskih rudara zapadne Australije na Goldfieldsu“. U: Hrvatski iseljenički zbornik, ur. Marija Hećimović, Marin Knezović i Vesna Kukavica, 215-238. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika, 2014.
- Miletić, Aleksandar. „(Extra-)Institutional Practices, Restrictions and Corruption. Emigration Policy in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918-1928)“. U *Transnational societies, transterritorial politics : migrations in the (Post-)Yugoslav region 19th - 21st century*, ur. Ulf Brunnbauer, 95-119. Muenchen : R. Oldenbourg, 2009.
- Miletić, Aleksandar. *Journeyundersurveillance : the overseas emigration policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in global contex, 1918-1928*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.
- Ngai, Mae N. *Impossible subjects: illegal aliens and the making of modern America*. Princeton; Oxfrd, Princeton Universit Press, 2005.
- Novak, Božidar. Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga i Press data, 2005.
- Pezo, Edwin. „'Re-Conquering' Space. Yugoslav Migration Policies and the Emigration of Non-Slavic Muslim to Turkey (1918-1941)“. U *Transnational societies, transterritorial politics : migrations in the (Post-)Yugoslav region 19th - 21st century*, ur. Ulf Brunnbauer, 73-94. Muenchen: R. Oldenbourg, 2009.
- Roberts, John Morris. *Povijest Europe*. Prevele Neđeljka Batinović i Vida Kostrenčić Lukić. Zagreb: AGM, 2002.
- Rystad, Göran. „Immigration History and the Future of International Migration“. *The International Migration Review* 4 (1992): 1168-1199.
- Neobjavljeni radovi
- Humjan, Josip. Emigranti i politika sjećanja u Kraljevini Jugoslaviji: otvaranje i rad Iseljeničkih muzeja u Zagrebu i Splitu (1933-1941). Dostupno:

http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/Istrazivanja/Znanstvena_postignuca/Nagrade/Rektorova/2017_2018_novo_Dobitnici_Rektorove_nagrade.pdf

Web stranice

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=38977>

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=41340>

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=47952>

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=52487>

<https://www.rafaelova-druzba.si/zgodovina>

<https://zbl.lzmk.hr/?p=3021>